

Б-43

II, 1892 г. 1-2

ДА Р
от М. И. Кудряков

Ф-686

ДЕНЬ

МѢСЕЧНО СПИСАНИЕ.

ГОДИНА ВТОРА

I КН. — МАЙ.

1892.

ШУМЕНЪ.

СЪДЪРЖАНИЕ

- I. Първата стъпка. Преводъ отъ нѣмски.
 - II. Повѣсть. За това, какъ единъ мужикъ исхранилъ двама генерала отъ Щедринъ.
 - III. Кое е най-доброто поведение ?
 - IV. Напредъ (Расказъ).
 - V. Карлъ Марксъ. Лични въспоминания на Поль Лафарга. (Прѣводъ).
 - VI. Программата на Германската Социалъ-демократич. партия.
 - VII. Социаленъ прегледъ.
 - VIII. Изъ общественната хроника.—Народничеството, неговата сжщностъ и неговото безсилie да помогне на народнитѣ маси.—Револуционното значение на капиталистическото производство и реакционното значение на народничество то у насъ.—Социалната Демократия и народнитѣ маси.
 - IX. Книжнина. Коллективизмътъ отъ Жюль Гедъ.—Отговоръ на четири друштвени питања. Написао В. Пелагичъ. Београдъ, 1892 г.
 - X. Новини изъ живота и литературата.
 - XI. Нови книги.
-

ДЕНЬ

ПЪРВАТА СЪПКА

Преводъ отъ нѣмски.

Главната цѣль на социалиститѣ е вече извѣстна на читателитѣ на „День“. Социалиститѣ искатъ да направятъ общи земята, фабрицитѣ, пѣтнитѣ съобщения. Всичко това тѣ искатъ да принадлежи на цѣлия народъ, който да се завземе съ урежданieto на общия трудъ, производянието на храна, облѣкло и други необходими потреби за челоуѣческото сѣществувание. Единжъ всички срдѣства за производство на необходимитѣ за живота предмѣти преминатъ отъ частно владѣние въ общо, създаватъ се и нови основи за самото общество. Условиата на живота и труда въ промишленността, земледѣлието и търговията, въспитанието, бракътъ, науката, художеството и общественитѣ събрания, съ една дума, цѣлото челоуѣческо сѣществувание приема тогава другъ видъ. Правителственната организация загубва малко по малко почвата подъ краката си. Днесъ държавата не е друго нищо освѣнъ една организиуана сила за поддържанието фактическитъ условия на собственността и обществената властъ. Щомъ се отмахнатъ днешнитѣ условия на собственността, а съ това наедно исчезне и веѣко общественно превъсходство и подчиненостъ, тогава политическото значение на държавата загубва веѣки смисълъ. Съ унищожението на економическото робство, държавата престава да сѣществува, сѣщо така, както и съ исчезванието на вѣрата въ сѣрхестествен-

ни същества или въ отвлечени сили надарени съ разумъ, се загубва и религията. Думитъ трѣбва да иматъ пѣкакво значение; ако тѣ го изгубятъ, преставатъ да изразяватъ чувствувания.

„Така“, ще ни възрази може би нѣкой читателъ наджханъ още отъ капиталистически идеи, „така; всичко това е добро и прекрасно, но съ какво „право“ обществото ще извърши всички тѣзи измѣнения?“ Съ сѣщото право, отговаряме ний, въ силата на което винаги така е ставало когато работата е за измѣнения и реформи: *общото благо*. Источникътъ на правото не е Държавата, а обществото; Държавата е само учреждение, чиновникътъ, комуто е възложено да изпълнява и распредѣля правото. Така наричаното „общество“ до сега не е било друго освѣнъ едно слабо малцинство; но, при все това, то винаги е дѣйствувало въ името на цѣлото общество, въ името на народа, като се е патрапвало за „цѣлото общество“, сѣщо така, както и Лудовикъ XIV се прекарваше за Държава като казваше: „L'Etat, c'est moi“ — Държавата съмъ азъ. Когато нашитѣ вѣстници казватъ: „сезонътъ се започва, обществото се прибира въ градътъ“, или: „сезонътъ се довършва, обществото излиза на лѣтни жилища“, тѣ не разбиратъ съ това народътъ, но десетѣтъхъ хиляди личности отъ горнитѣ классове, които представляватъ „обществото“ и „Държавата“. Массата, тя е римския плебей, тълпата, тъмното множество, „народътъ“, съ една дума. Въ силата на сѣщия фактъ, всичко което, въ историята, е било предприемано отъ Държавата и обществото за въ обща полза, постоянно се е обръщало за въ голѣмата полза на владѣющитѣ классове, и въ интереса на тѣзи сѣ били създавани и прилагани законитѣ. „Salus Reipublicae Suprema lex esto“ (Благото на републиката е най върховний законъ) е добръ извѣстната девиза на правото въ стария Римъ. Но кого представляваше римската република? Подчиненитѣ народи ли? Миллионитѣ роби ли? Не! То бѣше пищожно едно число привилегировани римски граждани, и, най главно, римската аристокрация, която живѣеше и се веселеше на гърба на ония които охкаха подъ римското иго.

Когато аристокрацията и князетѣ въ срѣднитѣ вѣкове грабяха общия имотъ, тѣ го правяха на „основание на закона“ въ „интересътъ на общото благо“. Когато французската революция обсеби имотитѣ на аристокрацията и духовенството, тя го направи „въ името на общото благо“, и седемъ милиона дребни

собственици, подпоркитѣ на съвременната буржуазна Франция, водятъ отъ тогава началото си. Въ името на „общото благо“, Испания нѣколко пѣти секвестирва църковнитѣ имоти, а Италия напълно ги конфискува, при ржкоплѣсканията на най ревностнитѣ защитници на „свѣтата собственост“. Английската буржуазия въ продължение на цѣли вѣкове е грабила имота на английския и ирландския народъ, и отъ 1804 до 1831 г. тя по „законенъ начинъ“, въ „интереса на общото благо“ е преобрънала въ своя частна собственост не по-малко отъ 3, 5 11, 710 акра общинска земя. И когато, въ време на сѣверо-американската война за освобождението на робитѣ, дадоха свобода на милиони роби, които бѣха спечелената собственост на господаритѣ имъ безъ да ги обезщетятъ, това стана пакъ въ „името на общото благо“. Цѣлия нашъ великъ буржуазенъ прогресъ е една непрекъсната верига отъ обсебвания и конфискации, при които фабрикантътъ поглѣща работника, голѣмия землевладѣлецъ простия селенинъ, голѣмия търговецъ малкия продавачъ и найсетнѣ капиталистътъ други капиталисти, ще рѣче по-силния събаря по-слабия. И ако вѣрваме на буржуазията, всичко това е станало и става въ интереса на „общото благо“, въ интереса на „обществото“. Наполеоновцитѣ, на 18 Брюмеръ и 2 Декемрий, „спасиха обществото“, и „обществото“ имъ е благодарно за това. Когато, въ едно близко бжджще, самото общество ще спаси себе си, то ще извърши първото свое разумно дѣло, защото то не ще се стреми вече да угнетява еднитѣ за въ полза на другитѣ, но ще даде на всички равенство въ условията на живота, ще направи за всеки едного възможно едно истинско достойно чововѣческо сжществуване. Това е една отъ най правственно чиститѣ и най-величественнитѣ цѣли, които чововѣческото общество нѣкога си е задавало.

Ако ний разгледаме какъвъ образъ, подиръ достигнатието на тая цѣль, ще приематъ работитѣ въ разнитѣ области на чововѣческата дѣятелностъ, очевидно е, че въ такъвъ случай не може отъ сега още да се поставятъ опредѣлени граници и да се установятъ неизмѣними правила. Никой не може днесъ да знае подробно, нито до каква стѣпенъ бжджитѣ поколѣния ще уредятъ положението си, нито по кой начинъ тѣ ще съумѣятъ да удовлетворятъ най пълно всичкитѣ си потрѣби. Всичкитѣ елементи на обществото, както и ония на природата, сж постоянно въ движение; едни исчезватъ, други се появяватъ; което

е старо или което загива се замѣства отъ новото, което има повече жизненностъ. Всѣкидневно ставатъ изнамирвания, открития, усъвършенствувания отъ разни видове, които начеватъ да дѣйствуватъ и които, споредъ важността си, събарятъ и измѣняватъ условията на чловѣческия животъ и видѣтъ на обществото.

Гдѣто ще се рѣче, за сега не може да става дума освѣнъ за общитѣ начала, планътъ на които проистича отъ самото минало и приложението на които може до нейдѣ да се предвиди още днесъ. Когато обществото престане да бжде едно автоматично (машинално) тѣло, което се оставя да го водятъ и управляватъ нѣкои личности, както често до сега се е случавало, а се спloi наопаки въ единъ организъмъ, развитието на който става по точни и неизмѣнни закони, тогава всѣко ржководение, всѣко управление, зависящо отъ волята на едно само или на нѣколко личности, трѣбва да бжде, преди всичко, напълно отхвърлено за въ бждѣще. Обществото ще разбере тогава тайната на собственото си сществуване, ще узнае законитѣ на своето развитие; отъ тогава то захваща да ги прилага съзнателно за увеличаванieto на своето благосъстояние.

ПОВѢСТЪ

За това, какъ единъ мужикъ исхранилъ двама генерала
отъ Щедринъ.

Имало едно време двама генерала, и защото и двамата прекарвали лекомисленно своя грѣшенъ животъ, то заеднжжъ—по божье велѣние, по мое щѣние—отзовали се на единъ необитаемъ островъ.

Презъ цѣлия си животъ тѣзи генерали служели въ една регистратура на военното министерство; тамъ се родили, тамъ

се въспитали, тамъ остарѣли, дѣто ще каже, нищо не разбирали. Че и други думи не знаели—освѣтъ „приемете увѣрение въ дълбокото ми почитание и преданность“.

Единъ день, не щѣшъ ли, отмахнаха регистратурата, защото станала непотрѣбна. А генералитѣ като останали безъ работа, поселили се въ Петербургъ, въ Подяческата улица ¹⁾, въ различни квартали; всѣкой си имаше по една красива готвачка и получаваше пенсия. Не щѣшъ ли, тѣзи двама генерали ненадѣйно се отзоваха на единъ необитаемъ островъ; събуждатъ се и гледатъ: и двамата подъ една покривка лѣжатъ. Разбира се, че испървенъ нищо не разбрали и захванали да си приказватъ, като че нищо не се е случило съ тѣхъ.

— Чуденъ, ваше превъсходителство, сънь сънувахъ днесъ, казалъ единия генералъ:—сънувамъ, че ужъ живѣя на единъ необитаемъ островъ.

Току що рѣкалъ това, па като скочи! Скокналъ и другия генералъ

—Господи! какво е това! гдѣ сме! извикали и двамата смаяни.

И захванали единъ другия да пипатъ; чудѣха се, сънуватъ ли или наистина се е случило съ тѣхъ такова нещастие. Но колкото и да имъ се щѣло да бѣде това само на сънь, трѣбваше да се увѣрятъ въ прескѣрнатата дѣйствителность.

Предъ тѣхъ, отъ една страна, се простираше море, отъ друга, лѣжеше малко парче земя, задъ което се простираше сжщото безпредѣлно море. Заплакаха генералитѣ за прѣвъ пѣтъ отъ затварението на регистратурата. Наченаха единъ другия да разгледватъ и видѣха, че тѣ сж въ нощни ризи, а на вратоветѣ имъ виси по единъ орденъ.

—Колко ще е добръ сега човѣкъ да си пийне едно кафенце! казваше едина генералъ, но спомни си, какво нечувано нѣщо се случило съ него и пакъ заплака.

—Но какво ще правимъ? продължи той плачешкомъ:—човѣкъ сегичка да напише докладъ—каква полза ще има отъ него?

—Ето какво, отговори другия генералъ:—идете вий, ваше превъсходителство, на истокъ, а азъ ще отида на западъ, а надвечеръ пакъ на това мѣсто да се съберемъ; може би, да намѣримъ гѣщо. Наченаха да търсятъ гдѣ е истокъ и гдѣ е западъ. Спомниха си, какъ еднажъ началника имъ бѣ казвалъ:

1) Гдѣто живѣятъ повсечето пензионирани чиновници.

ако искашъ да намѣришъ истокъ, застани съ очитѣ си къмъ сѣверъ, и на дѣсна страна ще бѣде истокъ, а на лѣва западъ. Захванаха да дирятъ сѣверъ, обрѣаха се и така и инакъ, опитваха всички страни на свѣтътъ, но тѣй като презъ цѣлия си животъ служеха въ регистратурата, нищо не намѣриха.

—Ето какъ да направимъ, ваше превъсходителство ; вий идете на дѣсно, пъкъ азъ на лѣво ; така по-добръ ще бѣде ! каза единия генералъ, който освѣнъ въ регистратурата билъ служилъ още въ училището на военнитѣ кантонисти учител по краснописанието и, дѣто ще рѣче, билъ по-уменъ.

Рѣкли и направили го. Единия генералъ отишелъ на дѣсно, и вижда — растятъ дръвчета, а на дръвчетата всѣкакви плодове. Искане на генерала да си откъсне поне една ябълка, но всички сж толкова на високо, щото трѣбваше да се качи. Опитане да се покачи — нищо не излѣзна, само ризата си съдра. Отиде генералътъ до рѣката и вижда : риба, и тѣй си плава-плава, както въ рибарницата на Фонтанка.

—Ехъ, да си съ тая риба на Подяческата улица ! помисли си генералътъ, и даже лицето му се измѣни отъ апетитъ.

Влѣзна генералътъ въ гората — а тамъ пѣдпѣдници свирятъ, глухари гугукатъ, зайци тичатъ.

—Боже ! що много за ѣденіе ! каза генералътъ, като сѣти че му става лошо.

Нѣмаше що да се прави, трѣбваше да се върни на установеното мѣсто съ праздни рѣцѣ. Връща се, а другия генералъ вече го чака.

—Е, какъ е, ваше превъсходителство, намѣрихте ли нѣщо ?

— Намѣрихъ единъ старъ брой отъ „Московски Вѣдомости“, и нищо повече !

Лѣгнаха генералитѣ пакъ да спятъ, но не могатъ да заспятъ на гладно. Ту ги безпокои мисълта, кой ще получава заради тѣхъ пенсията, ту си припомнятъ видѣнитѣ денемъ плодове, риби, пѣдпѣдници, глухари, зайци.

— Кой можеше да си помисли, ваше превъсходителство, че човѣческата храна, въ първоначаленъ видъ, лѣти, плава, и на дръвчета расте ? каза единия генералъ.

— Да, отговори другия генералъ ! — да се призная, и азъ до сега си мислѣхъ, че франзолкитѣ въ сжщия видъ се раждатъ, както ги даватъ сутрина съ кафе.

— Дето ще каже, ако, напримѣръ, нѣкой иска да изѣде яре-

бица, трѣбва по-напрѣдъ да я улови, да я убие, да я искуби, да я опече Само, какъ се прави всичко това?

—Какъ се прави всичко това? га'че ехо повтори другия генералъ.

Млѣкнаха и рѣкоха да се помжчатъ да заспятъ; но гладътъ разгонваше съня. Пждиджджи, мисирки, прасенца туку се въртѣха изъ умътъ имъ, сочни, поисчервени, съ краставици, съ пикули и друга салата.

—Сега, струва ми се, и ботуша си мога изѣде! каза единия генералъ.

—Добри сж и ржавицитѣ, кога сж дълго носени! въздъхна другия генералъ.

Изеднѣжъ двамата генерали погледнаха единъ другия: въ очитѣ имъ свѣтѣше зловѣщъ огънъ, жббитѣ имъ тупкаха, отъ гърдитѣ имъ искачаше глухо ржжение. Тѣ захванаха бавно да припълзяватъ единъ къмъ други и въ единъ мигъ настрѣвниха се. Захвъркаха парцали, чу се крескъ и охкание; генералътъ, който бѣше учителъ по краснописанието, отхапа у своя другаринъ орденътъ и тутакси го глътна. Но видѣтъ на кръвта, която затече га'че ги врѣзуми.

—Богъ да ни чува! казаха тѣ изедно: —тѣй можемъ да се изѣдемъ единъ други!

—И какъ се отзовахме тука! кой е тозъ злодѣецъ който така ни изигра!

—Трѣбва, ваше превъсходителство, съ нѣкакъвъ разговоръ да се позалѣжемъ, защото инакъ може да стане нѣкакво убийство! каза единия генералъ.

—Захващайте! отговори другия генералъ.

—Какъ, напимѣръ, ще кажете, защо слѣнцето по-напрѣдъ изгрѣва, а сетнѣ залѣзва, а не наопаки?

—Чуденъ сте человекъ, ваше превъсходителство, на ли и вий по-напрѣдъ ставате, отивате въ департамента, тамъ пишете, а сетнѣ лѣгате да спите?

—Но защо да не допустнемъ и такова премѣствание: по-напрѣдъ лѣгамъ да спя, виждамъ различни сънища, а подирѣ ставамъ?

—Хм . . . да. . . . А азъ, право да ти кажа, когато служихъ въ департамента, винаги тѣй си мислѣхъ: ето сега е утро, а подиръ ще бѣде день, а подиръ ще донесатъ да вечерямъ —и време е да се спи!

Но споменванието за вечеря и двамата ги нажали и пресъсече разговорътъ имъ още въ началото.

— Чувахъ отъ единъ докторъ, че челоуѣкъ може дълго време съ своитѣ собствени сокове да се храни, начена пакъ единия генералъ.

— Като какъ тѣй?

— Тѣй. Собственнитѣ ти сокове правятъ ужъ други сокове, тия, отъ своя страна, правятъ други сокове и така нататѣкъ, додѣто, най подирѣ, соковетѣ стѣсѣмъ не се прекъснатъ. . . .

— Тогава какво ще стане?

— Тогава трѣбва нѣкаква храна да се вземе. . .

— Тѣфу?

Съ една дума, какъвто разговоръ и да захващаха генералитѣ, всѣкога се свършваше съ ѣденіе и това още повече раздразняваше апетитѣтъ. Рѣшиха: разговоритѣ да се прекъснатъ и, като спомниха за найденния брой отъ „Московски Вѣдомости“, задовиха да го четатъ съ жедностъ.

„Вчера“, четеше съ треперливъ гласъ единия генералъ, „у почитаемиа началникъ на нашата стара столица имаше народенъ обѣдъ. Массата бѣше сервирана за сто персони съ изумителна раскошъ. Дароветѣ на всички страни га-че си назначиха рандеву на тоя вълшебенъ празникъ. Тука бѣше и „шекенинската стерлядь златна“ и питомецѣтъ на кавказскитѣ гори, фазанѣтъ, и, толкова редката въ нашия сѣверъ въ февруарий мѣсецъ, ягода“.

— Ахъ, Боже мой! мигаръ, ваше превѣсходителство, не можете да намѣрите другъ предметъ? извика въ отчаяние другия генералъ и, като взе у другаря си вѣстника, прочете слѣдующето:

„Отъ Тула пишатъ: вчера, по случай улавянieto въ рѣка Уна единъ осетъръ (случай, който не помнятъ даже старцитѣ, още повече, че въ осетрѣтъ билъ припознанъ частниятъ приставъ Б.), имаше въ тукашния клубъ фестивалъ. Виновикѣтъ на тържеството биде внесенъ въ грамадно дървено блюдо, покритъ съ краставички и държашецъ въ устата си стрѣкъ отъ зеленина. Докторѣтъ П., който въ сѣщия день бѣше дежуренъ старшина, грижливо гледаше, щото всички гости да получатъ по единъ кжсъ. Соусѣтъ бѣше най разнообразенъ и даже току-рѣчи раздражителенъ“. . .

— Позволете, ваше превѣсходителство, и вий, виждамъ, не сте твърдѣ предпазливи въ избора на четението! прекъсна

го първия генералъ, и, като възъ, отъ своя страна, вѣстника, прочете:

„Отъ Вятка пипатъ: единъ отъ тукашнитѣ коренни граждани изнамѣрилъ слѣдующия оригиналенъ начинъ за приготвяване на уха (риба чорба): като се възме живъ налимъ, предварително да се поукупа: и когато, отъ огорчение, черниятъ му дробъ се уголѣми“. . . .

Генералитѣ се замислиха. Всичко, на което спржъхъ своето внимание—всичко свидѣтелствуваше за ѣдението. Собственнитѣ имъ мисли правяха съзаклате противъ тѣхъ, защото колкото и да се мъчаха да испадятъ представленията за бюфтекса, но тия представления вмѣкваха се насилственно.

Но изеднжъ генерала, който бѣше учителъ по краснописанieto, го озари едно вдѣхновение. . .

—А, ваше превъсходителство, каза той радостно: — да можемъ да намѣримъ единъ мужикъ?

—Сирѣчь, какъ тѣй. . . мужикъ?

—Тѣй, да, простъ мужикъ. . . каквито сжъ всекога мужицитѣ. Той тутакси ще ни донесе и фразолки, и пѣдиджаци ще ни улови, и риба!

—Хм. . . мужикъ. . . но, гдѣ да се намѣри тоя мужикъ, когато го нѣма?

—Какъ да го нѣма—мужика на всекъждѣ го има, стига само да го подиришъ! Навѣрно, той нѣкъждѣ се е скрилъ, отъ работа бѣга!

Тая мисль до тамъ ободри генералитѣ, щото тѣ скочиха като зашибани и трѣгнаха да дирятъ мужикъ.

Дълго тѣ се скитаха по островтъ безуспѣшно, но най подирѣ, острата миризма отъ рѣженния хлѣбъ и киселото овче мѣсо ги докара до цѣлѣта. Подъ едно дърво, съ корема си на горѣ и съ турена подъ глава ржка, спѣше единъ преголѣмъ селендуринъ и най безочливо отбѣгваше отъ работа. Негодованието на генералитѣ нѣмаше край.

—Спишъ, мързеливецо! завикаха му тѣ:—не те е съзсѣмъ еня, че тука двама генерала втори день отъ гладъ умирагъ! Маршъ на работа!

Стана цървуланеца: вижда, че генералитѣ сжъ строги. Искаше да уфѣйка отъ тѣхъ, но тѣ добръ бѣхжъ го пипнали.

И захвана той предъ тѣхъ да работи.

Най напредъ се качи на дървото и нахъса за генералитѣ по десетина най зрѣли ябълки, а за себе си взе само една, кисела. Сетнѣ, коина въ земята — и извади картофи; подиръ това взе двѣ дръвнети, потърка ги едно о друго — и запали огъня. Подиръ, отъ събственитѣ си коси направи примка и улови единъ падпиджкъ. Най подиръ, стъкна огъня и испече толкова различно ѣденіе, щото на генералитѣ имъ дойде на умъ: да ли да дадатъ мжничко и на дармоѣдеца?

Гледаха генералитѣ на тия селашки старания и сърдцата имъ весело играяха. Тѣ вече забравиха, че вчера насмалко щѣха да умратъ отъ гладъ, а мислѣха: вижъ колко е хубаво да бѣде чловѣкъ генералъ — на всѣкъдѣ му е добръ!

— Доволни ли сте вий, госнода генерали? подпитвалъ царвуланецътъ-мързеливецъ.

— Доволни сме, любезний приятелю, виждаме твоего старание! отговаряха генералитѣ.

— Ще ли ми позволите сега да си почина?

— Почини си, приятелю, само оплѣти по-напредъ едно въженце.

Събра тутакси селендурътъ дивъ конопъ, натисна го въ водата, начука го, помачка го — и къмъ вечерята въжето бѣше готово. Съ това въже генералитѣ завързаха селендурина за дървото, за да не избѣга, а самитѣ тѣ си лѣгнаха да спятъ.

Мина день, мина другъ, селендурина така се исхитри, щото захвана даже въ шепата си да вари супа. Станаха нашитѣ генерали весели, мѣки, сити, бѣли. Захванаха да говорятъ, че ето тѣ тука иматъ всичко готово, а въ Петербургъ тѣхнитѣ пенсии набиратъ ли се набиратъ.

— Какво ще рѣчете, ваше превѣсходителство, наистина ли е имало вавилонско стѣлпотворение, или е само приказка, бабини дивотини? казва, по нѣкога, единия генералъ на другия, слѣдъ закуската.

— Мисля, ваше превѣсходителство, че наистина е имало, защото какъ другояче да си обясни чловѣкъ, че на свѣтътъ има различни езици!

— Дѣто ще рѣче, и потопъ е имало?

— И потопъ е имало, защото другояче, какъ може да си обяснимъ сжществуваніето на допотопнитѣ животни. Още повече, че въ „Московскитѣ Вѣдомости“ разказватъ . . .

— Да почетемъ ли „Московски Вѣдомости“?

Намѣрятъ броя, сѣднатъ на сѣнка, четатъ отъ кора до кора, какъ сжѣли въ Москва, какъ ѣли въ Тула, ѣли въ Пенза, ѣли въ Рязань — и нищо, не имъ става лошо на генералитѣ!

Дълго-ли, кратко-ли, но, найсетнѣ, домжчнѣло на генералитѣ. По-често и по-често захванаха да ся спомнятъ оставенитѣ отъ тѣхъ въ Петербургъ готвачки и мѣлкомъ даже си поплак-ваха.

— Какво ли сега става въ Подъяческа, ваше превѣсходителство? пита единия генералъ другия.

— По-добрѣ не дѣй ми говори, ваше превѣсходителство; сърдцето ми се кѣса! отговаря другия генералъ.

— Че е добрѣ тука, добрѣ е — не ще и дума! но пѣкъ съгласете се, нѣкакъ не иде пѣтелъ безъ кокошки? пѣкъ и за мундирѣтъ ми е жално!

— И колко ми е жално! Особенно, като е отъ четвърта класса, само на шевѣтъ му като погледнешъ, смайвашъ се!

И захванаха тѣ да каратъ мужика: заведи ни та заведи въ Подъяческа! И чудо! излѣзе, че мужика знае даже Подъяческа улица, че той тамъ е ходилъ, гледалъ какъ хората тамъ ѣдели медъ и пияли вино, а той само се облизвалъ.

— А че ний сме генерали отъ Подъяческата улица! се зарадваха генералитѣ.

— Пѣкъ азъ, ако сте виждали: виси единъ челоуѣкъ вѣнъ на кѣщата, въ сѣнджкъ привѣрзанъ съ вѣжа, па маже стѣната съ боя, или пѣкъ по покривѣтъ като муха ходи — туй ти съмъ азъ! отговори мужика.

И захвана мужика да му мисли, какъ да зарадва своитѣ генерали за това, че тѣ съ него, дармоѣдеца, приематъ да приказватъ, отъ неговия трудъ не се гнусятъ! И направи той корабъ, — не корабъ, а такова едно нѣщо, съ което да може да се исплава океанъ и море чакъ до Подъяческа улица.

— Ти, кучи-сине, гледай да не ни удавишъ! казаха генералитѣ, като видѣха лодката, че се люлѣеше отъ вълнитѣ.

— Не бойте се, господа генерали, не за прѣвъ пѣтъ плавамъ! отговори селендурина и захвана да се готви за трѣгване.

Мужика събра мекъ пухъ отъ лебедъ и постла съ него дѣното на лодката. Като постла, намѣсти на дѣното генералитѣ и като се прекръсти, трѣгна. Какъвъ страхъ видѣха гене-

ралитѣ по пжтя отъ вѣгрове и бури различни, колко хукаха тѣ селендурина за неговото дармоѣдство — това не може нито съ перо се описа, нито въ приказска се исказа. А мужикътъ гребе ли гребе, и храни генералитѣ съ рибки.

Ето, най сеститѣ и Нева матушка, ето и Екатерининский главенъ каналъ, ето и Большая Подъяческа! Плеснаха съ ржцѣ готвачкитѣ като видѣха, какви сити, бѣли и весели станали тѣхнитѣ генерали! Налиха се генералитѣ кафе, натѣпкаха се съ бѣли франзолки и облѣкоха мундиритѣ. Огидоха въ ковчежничеството и колкото пари взеха—това нито въ приказска да се искаже, нито съ перо да се напише!

Ала, и мужика не забравиха; извадиха му чаша ракия и едно бѣло грошче: весели се селендурино!

КОЕ Е НАЙ-ДОБРОТО ПОВЕДЕНИЕ?

Кое е най-доброто поведение? Съ разрѣшението на това питаніе се занимава една особенна наука, която се казва — *Етика* или *наука за нравствеността*.

Но преди да се занимаемъ съ главното питаніе, трѣбва да се опредѣли понятието „поведение“. Преди всичко нека забѣлѣжимъ, че, като говоримъ за *най-доброто поведение*, разумѣваме поведението на чловѣка къмъ другитѣ чловѣци. Сетнѣ, трѣбва още да забѣлѣжимъ, че има много понятия, които въ разговорния езикъ иматъ едно значение, а въ науката съвсѣмъ друго. Така, напримѣръ, понятието „душа“ въ Физиологията или понятието „богатство“ въ Политическата-Економия иматъ съвсѣмъ друго значение, а въ разговорния езикъ — съвсѣмъ друго. Сѣщо е и съ понятието „позедение“. Въ животътъ всѣки чува да казватъ, че поведението на еди-кого си е добро или не е добро, че поведението на еди-кого си е лошо. При това, поведението на нѣкого си за едни е добро, а за други е лошо. Даже нѣщо повече: твърдѣ често се случва, щото поведението на нѣкого може да се вижда лошо за всички, но разгледано отъ гледна точка на

цѣлитѣ, които се постигатъ съ такова поведение, може да бжде добро. Изобщо *поведение* се казва *суммата на дѣйствиата, които употребява човекъ за постигане на опредѣлени цѣли*.

Такова е опредѣлението на понятието „поведение“. Но пий тука можемъ тутакси да забѣлѣжимъ, че това понятие е общо, въ което влиза, като частъ въ цѣлото, *етическото* или *нравственното* понятие за поведението, сир. понятието за *най-доброто поведение*. И наистина, цѣлитѣ, които си туря човекъ биватъ твърдѣ различни. Споредъ тия цѣли човекъ избира и твърдѣ различни дѣйствия за постигнатието имъ. Има много такива дѣйствия, които не сж нито добри, нито лоши, сир. които сж *безразлични*, които нѣматъ никаква *нравствена* или, *етическа цѣна*. Така, наприкладъ, ако рѣшимъ да отидемъ да се расходимъ съ една лодка по морето и го направимъ, нашето поведение нѣма да бжде нито добро, нито лошо, сир. ще бжде *безразлично*, защото никаква *нравствена цѣна* нѣма. Такива безразлични дѣйствия има много ¹⁾.

Отъ тука е ясно, че, за да се сжди за поведението на човекъ, трѣбва да се има всѣкога предъ очи цѣльта и дѣйствиата, които употребява за постигнатието ѝ. *Колкото е по-висока цѣльта и колкото сж по-свѣзрешни дѣйствиата, съ които се постига тя, толкова повече и поведението на човекъ е най-добро*, защото тогава поведението му има най-висока *нравствена цѣна*. Дѣто ще рѣче, за да рѣшимъ, кое е най-доброто поведение, сир. кое поведение има най-висока *нравствена цѣна*, трѣбва по-напредъ да рѣшимъ, кои цѣли и дѣйствия сж най-добри, или кои цѣли и дѣйствия сж отъ най-висока *нравствена цѣна*.

Думата „*нравственност*“ произлиза отъ „*нравъ*“. Отъ тука обикновенно наричатъ *нравствено* онова, що е съгласно съ общественниѣ *нрави* въ дадено време. Но общественниѣ *нрави* не сж нѣщо постоянно: въ различни времена тия *нрави* сж били съвсѣмъ различни. Що създава тия или ония обществени *нрави* и що ги измѣнява? Върху отговорътъ на това питане историята не оставя никакво съмнѣние. Тия или ония обществени *нрави* ги създава *социалната (общественната) срѣда*, която изниква върху извѣстни еконо-

1) N. Spenser: Les bases de la Morale Évolutioniste. p. 3, 15.

мически условия, и умственитѣ и интелектуалнитѣ (духовнитѣ) явления, които произвежда тая срѣда. Измѣнятъ ли се економическитѣ условия, измѣнява се и обществената срѣда, а заедно съ нея и общественитѣ нрави. Така, напри- мѣръ, при първобитното *коммунистическо* домакинство общественитѣ нрави бѣха други, а при робската организация на домакинството у древнитѣ народи съвсѣмъ други и т. п.

Отъ друга страна, въ *социалнитѣ срѣди*, презъ които минава човѣчеството, всѣкога съществуваха голѣми противорѣчия, причината на които пакъ намираме въ економическитѣ условия. Въ първобитнитѣ общини, основани на коммунистическото домакинство, сир. на общото работение и общото ползуване отъ плодетѣ на трудътъ, *личността* не отдѣляше себе си отъ цѣлото : тя живѣеше, работѣше, се развиваше за цѣлата община, а не за себе си ; тя нѣмаше свои лични цѣли, а цѣлитѣ на общината. Но развитието на економическитѣ сили, на срѣдствата за производство, докара вжтрѣ въ общинитѣ, както и между самитѣ общини голѣми противорѣчия, плодъ отъ които се яви измѣнението на цѣлата имъ общественна срѣда. Тука личността захвана да отдѣля себе си както отъ цѣлото, отъ общината, така и отъ другитѣ личности, захвана да си туря свои лични цѣли, отдѣлно отъ цѣлитѣ на другитѣ и да ги постига самостоятелно ; личността, както казватъ се *индивидуализира*. Тая индивидуализация, сир. това отдѣление на интереситѣ на всѣка личностъ отъ интереситѣ на цѣлото, колкото вървимъ по-насамъ къмъ сегашно време, толкова повече расте, додѣто въ сегашно време достигна до *кулминационната* (най-високага) си точка. Когато човѣчеството влѣзна въ първата стѣпень на Цивилизацията, противорѣчията въ обществената срѣда вече бѣха рѣдко развити. Още отъ първитѣ времена на достовѣрната история на човѣчеството виждаме борба не само между отдѣлнитѣ племена и народи, но и вжтрѣ въ племената и народитѣ,—виждаме борба между интереситѣ на отдѣлнитѣ личности и на отдѣлнитѣ класи, между интереситѣ на плебеитѣ и робетѣ и интереситѣ на патрициитѣ и робовладѣлцитѣ. Тия противорѣчия въ обществената срѣда още при първитѣ крачки на историческия периодъ зададоха на човѣшкия умъ питаието : кой животъ е нравственъ ? Кое поведение е пай-доброто, сир. коя е най-високата нравствена цѣль на човѣческия животъ ?

На това питаніе въ различни времена сж давали различни отговори. Всѣки отъ тия отговори се явява плодъ на обществената срѣда, въ която сж живѣяли ония, които сж отговаряли на питаніето. Но тъй като въ всѣка общественна срѣда, която съществува, се зараждатъ началата на бѣдѣщата, затова и отговоритѣ обикновено се опиратъ не само на първата, но така сжщо и на ония елементи, които сж предвѣстници на бѣдѣщата срѣда. Рѣшеніята на питаніето, дадени въ различни времена, съставляватъ историята на Егиката, съ която ний тука нѣма да се занимаваме. Нашата цѣль е да видимъ, кое поведение днесъ се смѣта за най-добро, сир. кое поведение има най-висока нравственна цѣна въ сегашно време. Разбира се, че и въ сегашно време разрѣшението на това питаніе произхожда изъ обществената срѣда и изъ онии елементи на бѣдѣщата, които създава днесъ економическата еволюция.

Въ основанието на всички наши дѣйствия лѣжатъ, не ще и дума, нѣкакви побуждения. Както е извѣстно, човекътъ произхожда отъ животно царство, той е плодъ отъ развитіето на органическия свѣтъ. Разбира се, че на първата стѣпенъ на своето развитие човекътъ не се различава отъ другитѣ животни, но не отъ животнитѣ които сж по-близки до него по своята организация. На тая стѣпенъ той не самосъзнава себе си, а дѣйствува, както и всички животни, подъ влияніето на чувството на *самоопазването*. Но подъ натискътъ на економическитѣ пужди, подъ влияніето на „борбата за съществуваніето“ човекътъ захвана постѣпенно да отдѣля себе си отъ другитѣ животни, да съзнава своето чововческо достоинство, сир. да се *самосъзнава*. Подъ натискътъ на сжщитѣ причини у човека се развива въ сжщото време и друго основно осѣщаніе — *съчувствието*, *расположеніето* къмъ подобнитѣ си. Самосъзнаніето на себе си, като човекътъ (*Selbstgefühl*) и съчувствието се явяватъ у човека двѣ основни осѣщанія, които допълнятъ едно друго. Тѣ каратъ отдѣлнитѣ личности (индивидуумитѣ) да дирятъ съжителството на подобнитѣ си. Тия двѣ основни осѣщанія въ видъ на нравствени побуждения съдѣйствуваха за изникването и поддържаніето на първитѣ социални (обществени) чововчески групи. Въ първитѣ чововчески общества *egoизмътъ* (себелюбіето) на отдѣлнитѣ личности не е извѣстенъ или поне заема най-низко мѣсто. И наистина, историята на първобитнитѣ народи напълно ни убѣждава, че въ първобитнитѣ

общества личността не е отдѣляла своето „азъ“, като отдѣлно нѣщо отъ цѣлото общество: личността се е сливала напълно съ обществото. И това е ставало не по егоистични смѣтки, а единствено вслѣдствие на основнитѣ осѣщания: на самосъзнанието и на съчувствието къмъ подобнитѣ си, съ които е живѣялъ 1).

Но съ паданието на първобитнитѣ коммунистически наредби падатъ и естественнитѣ най-силни нравствени основи на социалния животъ и се замѣстятъ съ егоистичнитѣ побуждения на отдѣлната личностъ. Основното осѣщание, — съчувствието, като нравствено побуждение, отстъпи на задно мѣсто. Отъ тогава и до днесъ общественния животъ на чловѣцитѣ се опира не на естественнитѣ нравствени побуждения, а на присмѣтнатитѣ егоистически цѣли за опазването на личността и на интереситѣ на личното „азъ“. Съ индивидуализацията на личността, сир. съ отдѣлването на своето *азъ*, като противоположност на социалното цѣло, за основа на общественния животъ се явява индивидуума, отдѣлната личностъ и нейнитѣ интереси. Самото общество се разгледва като *агрегатъ*, както казва Хербертъ Спенсеръ, отъ отдѣлни личности, отношенията на които се управляватъ отъ личнитѣ интереси на индивидуумитѣ. Съ други думи, отъ паданието на коммунистическитѣ наредби пасамъ егоизмътъ на отдѣлнитѣ личности съставлява основата на общественния животъ. Или, отъ встъпването въ периода на Цивилизацията егоизмътъ се смѣта за основно побуждение на всички чловѣчески дѣйствия. И отъ егоизмътъ чрезъ разсждения, чрезъ умствена дѣятелностъ произвеждатъ всички други нравствени побуждения у чловѣка. Между това, ний по-горѣ видѣхме, че основни нравствени побуждения съставляватъ осѣщанията: самосъзнанието и съчувствието или расположението къмъ подобнитѣ на себе си. Коя е причината, дѣто тия нравствени побуждения отстъпиха мѣсто на низкитѣ осѣщания? Ясно е, че само економическитѣ условия и създадената отъ тѣхъ общественна сръда можаха да извратятъ тия природни нравствени побуждения и да турятъ въ основанието на общественния животъ егоизмътъ на индивидуума.

Но егоизмътъ на индивидуума никога въ историята на чловѣчеството не е игралъ такава голѣма роля, както въ нашия вѣкъ. И това се разбира. Въ началото на тоя вѣкъ, съ

1) В. Вундтъ : Етика. Отд. III, стр. 82-83.

изнамираието на парнитѣ машини се извърши едно коренно измѣнение въ економическитѣ условия на народитѣ, което измѣнение отъ дѣно преобрази социалната срѣда на послѣднитѣ. Въ основата на послѣдната дѣгна борбата на интереситѣ на отдѣлнитѣ личности, извѣстна подъ името *конкуренция*. Предметътъ на тая борба на интереситѣ съставлява обладанието на частна собственостъ, като срѣдство за наслаждения, за щастие. Тая борба за частна собственостъ опредѣли и общественитѣ нрави и създаде свойственни ней етически или нравственни учения.

Като излизаме отъ гледната точка на борбата на интереситѣ, сир. отъ гледната точка на *свѣременния индивидуализмъ*, пита се, коя е най-високата нравствена цѣль на чововческия животъ и кое е най-доброто поведение на чововка?

Истинктивното чувство на самоопазванието нѣма никаква нравствена цѣна. И наистина, каква нравствена цѣна може да има самоопазванието, ако то не предполага нѣкаква по-висока цѣль? Защо е самоопазванието, защо е опазванието на своето лично „азъ“, ако нѣма за цѣль чрезъ него да се достигне нѣкаква друга цѣль? Чувството на самоопазванието е общо на всички организми, отъ най-малкия и до най-високия — до чововкътъ. Наблюденията върху живота на органическия свѣтъ ни убѣждаватъ, че самоопазванието се явява като срѣдство за постигване на друга по-висока цѣль. Въ другитѣ организми тая най-висока цѣль е опазванието и продължението на *видътъ*. Изучаванieto животътъ и на чововцитѣ ни показва, че самоопазванието се явява сжщо като срѣдство за продължение на своето „азъ“ въ лицето на своитѣ най-близки потомци? Но и тая цѣль пакъ нѣма никаква нравствена цѣна. И наистина, самоопазванието нѣма никаква нравствена цѣна, каква нравствена цѣна може да има опазванието на своето лично „азъ“ въ лицето на близкитѣ потомци? За какво е видътъ, за какво да се създаватъ потомцитѣ? Мигаръ само за това, щото да повторятъ и тѣ сжщото? Очевидно е, че самоопазванието и опазванието на потомцитѣ не може да бжде най-високата нравствена цѣль на чововческия животъ. Коя е тогава тя?

На това можало би да се отговори, че най-високата нравствена цѣль на чововческия животъ е *излияния индивидуа-*

ленъ животъ 1). Но кога индивидуалния (личия) животъ може да се смѣта за пѣленъ? Всѣки отъ опитъ знае, че чловѣкъ избѣгва страданията и всѣкога се стреми къмъ приятнитѣ физически и духовни осѣщания. Сжщо така всѣки знае, че индивидуалния животъ е милъ всѣкога, когато ни донася най голѣма сума отъ приятни физически и духовни осѣщания и най малко страдания. И обратно индивидуалния животъ е тѣжъкъ, несносенъ, когато принася само неприятни осѣщания, когато принася най много страдания. Съ малко думи индивидуалния животъ е пѣленъ, когато е честитъ, когато принася на индивидуума *най голѣма сума щастие*. „Не се раждай уменъ, а се роди честитъ“ — казва пословицата. Отъ тука е ясно, че най високата нравственна цѣль на индивидуалния животъ е постигнатието на най голѣма сума *индивидуално щастие*. Постигнатието на най голѣма сума отъ приятни физически и духовни осѣщания за себе си — тая е най високата нравственна цѣль, която туря индивидуалистическата Етика на всѣки индивидуумъ 2).

Но чѣловѣкъ живѣе съ подобнитѣ на себе си. Ако най високата цѣль на всѣки индивидуумъ е личното щастие, тогава пита се: кое ще бѣде най доброто поведение на индивидуумитѣ, всѣки отъ които се стреми да добие за себе си най-голѣма сума щастие? Не е мжчно да разберемъ, че индивидуума, вѣнъ отъ съжителството съ подобнитѣ си, никога не би достигналъ да се самоопази, а още по-малко да достигне пѣленъ индивидуаленъ животъ, сир. най-голѣма сума щастие. Но индивидуума, като живѣе съ другитѣ индивидууми на пжтя къмъ постигнатието на своята лична цѣль, срѣща стремленията на другитѣ личности къмъ сжщата лична цѣль. Това препрѣчване на личнитѣ стремления на различнитѣ индивидууми къмъ една и сжща цѣль въ дѣйствителния животъ поражда ожесточенната война на всички противъ всички, а най вече въ сегашно време, въ която оцѣляватъ само ония, които сж най добръ приспособени къмъ тая война. Но при войната на всички противъ всички главната цѣль отстъпва на второ мѣсто и даже съвсѣмъ се изгубва, като се обръща на гола животинска война, извѣстна подъ названието „борба за сжществувание“. Въ дѣйствителния животъ, а най вече въ сегашно време, най високата цѣль на индивидуал-

1) Al. Fouillée: la morale, l'art et la religion b'après M. Guau, p. 95, 101.

2) H. Spencer: Les bases etc., p. 36-37.

ния животъ, сир. най голѣмата сума индивидуално щастие, остава за всички безъ изключение личности на далечно разстояние, а всички дѣйствия сж приспособени главно къмъ самоопазването си въ „борбата за съществуване“. Тая борба прави положително невъзможно постигването отъ личноститѣ най голѣма сума индивидуално щастие. Тогава пита се, какъ е възможно да се достигне послѣдното? Ясно е, че това е възможно само при едно условие. Постигването на най високата цѣль на индивидуалния животъ, сир. най голѣмата сума приятни, физически и духовни осѣщания, е възможно само тогава, когато всѣка отдѣлна личностъ не само не прѣчи на другитѣ да постигнатъ сжщата цѣль, но и спомага съ своитѣ дѣйствия за постигването на пълнѣнъ индивидуаленъ животъ отъ другитѣ личности. Отъ тука най доброто, най нравственото поведение е онова, което не прѣчи на другитѣ да достигнатъ най голѣмата сума отъ индивидуално щастие, а най главно онова, което спомага за създаването на най-голѣма сума щастие за най голѣмо число индивидууми. „Тѣй щото, казва Хербертъ Спенсеръ, никоя школа не може да не признае, че крайната нравствена цѣль е извѣстно желателно състояние на осѣщанията, съ каквото име тѣ и да се наричатъ—удоволствие ли, наслаждение ли или щастие. Удоволствие, кѣдѣто и да е, когато и да е, за което и да е същество или същества, ето неискоренния, основния елементъ на това понятие“¹⁾. Удоволствието—ето най високата нравствена цѣль на индивидуалния животъ; създаването на най голѣма сума удовольствие за най голѣмо число индивидууми—това е най доброто, най нравственото поведение на чловѣка.

Такова е индивидуалистическото учение за нравствеността. Това учение като се опира на съвременната социална срѣда, въ която господствува индивидуализма, туря въ основата на нравствения животъ егоизмътъ. Защото и физическитѣ удовольствия и духовнитѣ сж егоистични. Разликата тука е само въ качеството. Оня, който се задоволява съ физически удовольствия е грубъ егоистъ, когато оня, който се стреми къмъ духовни удовольствия е само просвѣтенъ егоистъ. Аскетътъ, който убива плътътъ, за да достигне блаженство и чловѣкъ, който страда за убѣжденията си, сжщо достигатъ индивидуално удовольствие,

1) H. Spencer: La morale évolutioniste, p. 38.

което така сжщо задоволява само собствения имъ възвишенъ егоизмъ, егоизмътъ имъ пресмътнатъ на други по-високи удоволствия. Така щото, споредъ индивидуалистическото учение излиза, че источника на всички нравствени побуждения е егоизмътъ. Като се опира на съвременния индивидуализмъ, това учение смѣта, че единственното основно природно чувство у чловѣкътъ е егоизмътъ, който се проявява въ чувството на самоопазването. Между това по-горѣ видѣхме, че основнитѣ нравствени побуждения, които редомъ съ другитѣ съдѣйствуваха за създаването на общественния животъ, сж самосъзнанието и съчувствието, които нѣматъ нищо общо съ егоизма. Тия чувства предизвикватъ всекога такива представления у чловѣка при видѣтъ на това или онова положение на другитѣ нему подобни, които го каратъ инстинктивно, безъ всекакви егоистически смѣтки и предположения да дѣйствува въ полза на другитѣ ¹⁾. Дѣто ще рече, не егоизма е основното осѣщание на чловѣческата природа. Както рѣкохмѣ и по-горѣ, само извращението на социалната срѣда издига на пръвъ планъ егоизмътъ.

Въ таквъ случай пита се: може ли индивидуалното щастие, като сума отъ приятни физически и духовни осѣщания, да се смѣта за крайна нравствена цѣль на човѣшкия животъ? Като размишляваме върху това, не можемъ да не забѣлѣжимъ, че индивидуалното щастие на най голѣмо число индивидууми не е нищо измѣримо. Индивидуумитѣ се различаватъ въ всичко по между си. За това индивидуалното щастие може да бжде толкова различни видове, колкото сж различни индивидуумитѣ. Освѣнъ това лесно е да си представимъ единъ чловѣкъ, който се ползува съ всички възможни приятни физически и духовни осѣщания, които му дава съвременната култура. Пита се: иматъ ли нѣкаква нравствена цѣна тия негови приятни осѣщания? Може ли животътъ на таквъ чловѣкъ, който се ползува съ най голѣмо щастие, да се нарѣче нравственъ животъ? Очевидно е, че не може; той е животъ безразличенъ въ нравствено отношение, колкото и голѣми да бждатъ приятнитѣ осѣщания. А това, което е право за единъ индивидуумъ, е вѣрно и за извѣстна сума отъ индивидууми. Въ сегашно време не е мжчно да си представимъ едно общество отъ индивидууми, които да живѣятъ при такива условия, щото да се ползватъ съ най голѣма сума отъ щастие. Но тѣх-

1) В. Вундтъ: Етика, отд. III, стр. 82.

ното индивидуално щастие каква нравствена цѣна може да има? — Никаква. То получава нравствена цѣна, ако се явява като срѣдство за достигане на нѣкоя друга по-висока цѣль. Инакъ щастieto на колкото голѣмо число индивидууми и да бѣде, ще бѣде безразлично въ нравствено отношение. Животътъ на една сума отъ индивидууми, който се състои само въ добиванieto на приятни осѣщания, нищо нравствено не съдържа.

Така щото индивидуалното щастие на най голѣмо число индивидууми не може да бѣде най високата нравствена цѣль. Най голѣмата сума приятни физически и духовни осѣщания е само срѣдство за достигане на друга по-висока цѣль. До колкото индивидуалното щастие служи като срѣдство за постигване тая по-висока цѣль, до толкова то има нравствена цѣна. Но коя е тогава най високата нравствена цѣль на живота?

Като изучаваме историята на човѣчеството, ний виждаме двѣ главни форми въ които се проявява нравствения животъ на човѣчеството. Тия двѣ постоянни форми сж *религиознитѣ представления* и *общественния животъ*. За образуването на тия форми на нравствения животъ сж съдѣйствували двѣ психологически побуждения. Едното отъ тѣхъ е страхътъ предъ природнитѣ явления, причината на които човѣкъ не можеше да си обясни инакъ, освѣнъ чрезъ съществуването на нѣкои свѣрхестественни сили. Ето страхътъ предъ тия неизвѣстни на човѣка свѣрхестественни сили създаде религиозното чувство. Другото психологическо побуждение е съчувствието къмъ подобнитѣ си. Това побуждение редомъ съ другитѣ побуждения е съдѣйствувало за образуването на общественния животъ ¹⁾.

Но съ изучаванieto на природнитѣ явления и съ откритието на причинитѣ имъ страхътъ предъ тѣхъ постоянно изчезва. Въ наше време благодарение на успѣхитѣ на естествознанието и на распространението имъ страхътъ предъ неизвѣстнитѣ свѣрхестественни сили изчезва окончателно, и, дѣто ще рѣче религиозното чувство отстъпва мѣсто на естественното обяснение на природнитѣ явления, които никакъвъ вече религиозенъ страхъ не възбуждатъ. Съ други думи една отъ формитѣ на нравствения животъ изчезва и съвършено ще изчезне. Въ такъвъ случай остава само една форма, въ която може да се проявява нрав-

¹⁾ В. Вундтъ: *Етика. Изслѣдованіе фактовъ и законовъ нравственной жизни*. Т. I, стр. 280.

ствения животъ. Тя е — *обществения животъ*. Психологическо побуждение, което съдѣйствува за изникването и поддържането на общественния животъ, не е предизвикано отъ неразбиране на явленията, както религиозното чувство; то всѣкога ще съществува; неговата сила всѣкога ще дѣйствува ¹⁾. Даже нѣщо повече тая сила е способна да се уголѣмява. При всичкитѣ превратности на човѣческия животъ тая сила всѣкога е поддържала общественния животъ.

И така общественния животъ е единственната вѣчна форма, въ която се проявява нравствения животъ, въ която сж възможни най високитѣ нравствени цѣли. Въпъ отъ общественния животъ нѣма никакви нравствени цѣли и никакъвъ нравственъ животъ. Но кои сж тия нравствени цѣли, въ какво се състои нравствения животъ, които могатъ да се проявяватъ въ общественния животъ? Ако индивидуалното щастие не е крайната нравствена цѣль, тогава оставатъ само общественнитѣ цѣли. Тия цѣли сж двѣ: *общественното благополучие и общечовѣческиятъ прогресъ*. Въ тия двѣ цѣли се заключаватъ всички други цѣли лични: самоопазването, личното удоволствие, личното усъвършенствование и т. н. ²⁾.

Че общественното благополучие и общечовѣческиятъ прогресъ, а не индивидуалното щастие на личното „азъ“ и на повечето индивидууми, съставлява най високата нравствена цѣль на всѣкого можемъ да видимъ отъ слѣдующето. Всѣкой отъ насъ най много се грижи за обезпечение бѣдѣщето на своитѣ най близки потомци: на своитѣ дѣца и внуци. Но ако нѣкой ни увѣри, че нашитѣ далечни потомци ще бѣдатъ нещастни, ний никакъ нѣма да се обезпокоимъ отъ тая увѣренность. Не така, обаче, ний се отнасяме къмъ бѣдѣщето на цѣлия народъ, на цѣлото общество, въ което живѣемъ. Ако нѣкой ни увѣри, че подиръ едно столѣтие нашия народъ ще пропадне, ний ще почувствуваме едно твърдѣ тѣжко чувство и въ всѣкой случай ще се мѣчимъ да изнамеримъ срѣдства за спазването му. Още по-тѣжки чувства ще испытваме, ако се увѣримъ, че нѣкога човѣчеството ще изчезне отъ лицето на земята заедно съ своята култура. Ясно е, че нашитѣ грижи не се простиратъ на извѣстна опредѣлена сума индивидууми, а излизатъ вѣнъ отъ

1) Al. Fouillée: *La morale, l'art et la religion d'après M. Guau*, p. 81.

2) В. Вундтъ: *Етика*, отд. III, стр. 71.

предълитъ на каквато и да било сума отъ сѣщества ¹⁾. Ако крайната цѣль на нравствения животъ е индивидуалното щастие на извѣстна сума отъ сѣществующи индивидууми, тогава защо да ни безпокои бждѣнето на цѣлото общество, на цѣлъ народъ и даже на цѣлото челоуѣчество?

Друго: ний смѣтаме дѣятелността на челоуѣцитѣ за високо нравствена не защото тѣ испытвахъ най голѣма сума щастие а защото тя е насочена къмъ общественното благополучие и общечелоуѣческия прогрессъ. Когато нѣкоя личностъ работи, се бори, умира за идеитѣ си, ний я смѣтаме високо нравствена не за това, че той испытва при това най високо удоволствие, а за това, че неговия примѣръ и неговитѣ идеи сѣ полезни за общественното благополучие и челоуѣчески напредѣкъ. И даже она, който се бори и умира за своитѣ идеи, е честитъ не за това, че страда за своитѣ идеи, а защото съзнава, че служи на общото благополучие и напредѣкъ. По какво, напр., ний цѣнимъ челоуѣцитѣ и народитѣ, които сѣ живѣли и дѣйствovali преди много столѣгя? Да ли споредъ щастieto, което тѣ испытвахъ или споредъ щастieto, което принасяха на тогавашнитѣ челоуѣци? „Цѣнимъ ги, казва професоръ Вундтъ, не споредъ щастieto, съ което тѣ се наслаждавахъ, и не за онова щастие, което тѣ докарвахъ на своитѣ съвременници, но само споредъ това, що сѣ направили за *общото развитие на челоуѣчеството* въ цѣлото му бждѣще“ ²⁾.

И така, *общественното благополучие и общото развитие на челоуѣческия духъ* такава е най високата нравствена цѣль на челоуѣка. Да живѣе и да работи челоуѣкъ за уголѣмнение на общественното добро и на общечелоуѣческия напредѣкъ,—това е най високото нравствено поведение, най доброто поведение на челоуѣка. „Трѣбвало би, казва Гюйо, штоо всѣка частъ отъ нашего „азъ“ да живѣе и умира за другитѣ, штоо нашия животъ да бжде потопенъ всѣцѣло въ общественния животъ“ ³⁾. Обществeнното благополучие и общото развитие, като се връща на всѣка отдѣлна личностъ служи ѣ за срѣдство не за лично щастие, но за срѣдство да работи за по-голѣмо обще-

1) Вундтъ, стр. 72, 73.

2) В. Вундтъ. Етика. отд. III, стр. 75.

3) Al. Fouillée. La Morale, l'art et la religion d'après M. Guay, p. 85.

ственното добро и общо развитие на човѣческия духъ.

Но, за да може общественното благополучие и общото развитие да служи на всѣка отдѣлна личностъ за сръдство за да живѣе и работи за общественното добро и общечовѣческия напредѣкъ, необходими сж и съотвѣтствени общественни форми, необходими сж и съотвѣтствени общественни условия. Ний знаемъ, че въ сегашно време най голѣма частъ отъ народитѣ сж лишени отъ възможността да се ползуватъ отъ общественното благополучие и общото развитие на човѣчеството. Дѣто ще рѣче, най голѣмата частъ отъ народитѣ сж лишени отъ възможността да живѣятъ нравственъ животъ. Ний знаемъ така сжщо, че въ сегашно време между човѣцитѣ се води ожесточена война за сжществуване, която издига на пръвъ планъ егоистическия побуждения, а отхвърля на далечъ нравственитѣ цѣли. Необходимо условие за да живѣятъ човѣцитѣ *единъ изъ единъ нравственъ животъ* и да достигатъ високи нравствени цѣли е преобразуването на общественнитѣ условия, на общественнитѣ форми на животътъ така, щото всѣка личностъ да може еднакво да се ползува отъ материалнитѣ и духовнитѣ общественни богатства, които сж продуктъ на общечовѣческата култура. Това условие е, както казва професоръ Вундтъ, *нравствения постулатъ*, нравственното предварително условие за постигването на високитѣ нравствени цѣли. Развитието на самата култура създава това нравствено предварително условие. Но тая сжщата култура заплашва събдването на това условие, ако отдѣлнитѣ личности не си турятъ за своя цѣль да работятъ и живѣятъ за общото благополучие и развитие.

Съвременнитѣ економически наредби все повече и повече раздѣлятъ народитѣ на двѣ право противоположни класи — на малцина капиталисти милионери и на множество сиромаси, на малцина грабители на чуждия трудъ и на множество ограбени, които работятъ за въ полза на своитѣ грабители. Тия економически наредби струпватъ богатствата въ ржцѣтъ на малцина щастливци, и осиромашаватъ най голѣмата частъ отъ народитѣ. Богатствата, които се създаватъ чрезъ общественния трудъ и общественното производство на множеството, отиватъ въ ржцѣтъ на малцината, които нищо не работитѣ, а само се наслаждаватъ отъ богатствата. Богатитѣ се грижатъ само за наслаждения физически, а бѣднитѣ се борятъ съ нуждата. И единитѣ и дру-

гитѣ не достигатъ нравственната цѣль на животѣтъ. Економическитѣ условия турятъ и единтѣ и другитѣ въ такова положение, щото да вършатъ безправствени дѣйствия. Безправственността обикновено живѣе въ така нарѣченото „висше общество“, „beau monde“, а нуждата, бѣдността кара бѣднитѣ да вършатъ престѣпления ¹⁾. Цѣлия съвремененъ животъ е основанъ не на нравственнитѣ побуждения да се живѣе за високитѣ нравствени цѣли, а на жестоката експлуатация и на жестоката война на всички противъ всички. Може да се каже, че съвременната форма на общественния животъ най малко служи за форма, въ която да се проявява нравствения животъ.

За това въ сегашно време коренното преобразуване на общественнитѣ наредби се явява нравствено предписание за всѣки безпристрастенъ и не разваленъ чловѣкъ. Само коренното преобразуване на съвременнитѣ общественни наредби и турянието имъ върху колективния трудъ и колективното ползуване могат да създадатъ оня общественъ животъ, който ще бѣде форма, въ която да се проявява пълния нравственъ животъ на чловѣцитѣ. Само при колективния трудъ и колективното ползуване е възможно всѣкой да живѣе и да работи само за общественното благополучие и общото развитие на чловѣческия духъ. Само при общественния животъ, основанъ на колективизма пе могатъ да иматъ мѣсто безправственнитѣ мотиви. Никакви други срѣдства нѣма за усъвършенствуването на чловѣческия духъ и за постигнатието на едно високо общественно благополучие. „Какво могатъ тука да направятъ реформитѣ въ възпитанието, казва профессоръ Вундтъ, додѣто продължава това социално зло? Само реформитѣ въ правнитѣ отношения, които би преобразили самото общество, могатъ да внесатъ тука постѣпенно измѣнение. Но убѣждението, че това непременно трѣбва да се сбъдне, може да се опира не по-малко и на тоя фактъ, че съвременното състояние на обществото е резултатъ на два фактора, които не отговарятъ единъ на други: правното възрѣние, което има свой источникъ до пейдѣ вече въ отживѣлитѣ социални отношения, и на многото нови културни елементи, които се подвеждатъ подъ старитѣ понятия само по насилственъ начинъ“ ²⁾.

И така, *да живѣе чловѣкъ за общественното благополучие*

1) Вундтъ. Етика, отд. III, стр. 99.

2) Вундтъ. Стр. 101.

и за общото развитие на човѣчеството е най високата нравственна цѣль на животътъ.

Да живѣе, да работи и да умрѣ човѣкъ за възтържествуването на „новитѣ културни елементи“ на общественния животъ, за възтържествуването на такива общественни наредби, при които всѣка личностъ ще може да живѣе за общественното добро и напредѣкъ и ще може да се ползува отъ общественното добро и развитие,—това е най нравственното, най доброто поведение, което днесъ ни туря Етиката, Науката за Нравствеността.

Д. Благоевъ.

НАПРЕДЪ

(РАСКАЗЪ)

I

Звѣздана Кехлибарова бѣше мома на 16 години. Преди два мѣсеца свърши мѣстната дѣвическа гимназия и сега почти нищо не правеше. Занимаваше се или съ четение, на което твърдѣ малко време отдѣляше, или се расхождаше по градината съ кръстосани на гърди рѣцѣ и замислена. Нищо по видимому я не интересуваше; обикновеннитѣ за нейния възраст и за нейния полъ занятия като че ли не съществуваха. Често пѣти много се замислюваше. Вижда се, че нѣкакви въпроси я мѣчеха. Майка ѝ съвсѣмъ малко внимавање обръщаше на занятията на дъщеря си. По нѣкой пѣтъ само поглеждаше на нея и кажеше съ едно неопредѣленно чувство:

— Не мога да се пачудя на нашата Звѣздана; съвсѣмъ не прилича на другитѣ моми.

Въ главата на Звѣздана, още когато бѣше мѣвинка, се въртѣха много странны питанія. Често пѣти се обръщаше къмъ майка си за разрѣшение на своитѣ питанія.

— Защо, мамо, женитѣ не се обичатъ като мъжетѣ? попита еднѣжъ майка си.

Майка ѝ погледа на нея зачудено.

— Каква си глупава, Звѣздано! Женитѣ сж жени, а мъжетѣ сж мъже,—отговори майка ѝ.

Разбира се, че Звѣздана оставаше съвсѣмъ незадоволенъ отъ такива отговори. Другъ пжтъ тя съвсѣмъ разсърди майка си съ такова питаніе:

— Защо женитѣ сѣ дома сѣдятъ, а мъжетѣ цѣль день сѣдятъ по дюкениѣ или по кахвенетата?

Майка ѝ сърдито ѝ извика:

— Какъ ли бръмбари влѣзоха въ главата ти? Махни се, да не чувамъ още единъ пжтъ такива глупави работи!

Отъ тогава Звѣздана повече не се обърна къмъ майка си съ никакви питанія.

На единадесетата година Звѣздана Кехлибарова постъпи въ I классъ на мѣстната гимназия. Подиръ нѣколко мѣсеца тя обърна вниманието на всички учители и учителки по сериозността си, паметта и способноститѣ. За другаркитѣ си скоро Звѣздана стана авторитетъ; тя редко имъ се смѣсваше въ караніята и пакоститѣ; само когато се обръщаха къмъ нея за разрешение на караніята имъ, само тогава имъ се смѣсваше. Нѣкои отъ учителитѣ често си казваха:

— Чудна паметъ, чудни способности!

А една отъ учителкитѣ прибавяше:

— И чудна хубостъ!

А Звѣздана, колкото въ по-горепъ классъ минаваше, толкова по се развиваше. Само една личностъ мразяше Звѣздана. Тая личностъ бѣше една отъ учителкитѣ — една стара дѣва, злобна, жлъчна, както повечето стари дѣви. Тая стара дѣва всѣки пжтъ, когато засѣдаваше учителския съвѣтъ, настояваше съ пѣна на устата да се накажыла Звѣздана Кехлибарова, защото презъ денѣ си, кой знай, какъ я погледнала, а преди една седмица, като минавала по коридора, видѣла я, че ѝ се присмива. Множеството отъ учителския съвѣтъ не можеше да си обясни злобата на г-ца Маймункова.

Еднѣжъ, когато Звѣздана бѣше въ VI классъ, почти на свършекътъ на годината, минава г-ца Маймункова по край тоя классъ. Вратата на класса бѣха отворени, а ученицитѣ се препираха съ голѣма глъчка. Въ това време дългата гъста и

черна като смола коса на Звѣздана се порасплете и я бѣше превърлила презъ дѣсеного рамо, та я заплиташе. Г-ца Маймункова влѣти като фурия въ классъ и съ искривено отъ злоба лице, запищя като безумна:

— Г-це Кехлибарова, искубамъ ти тая конска онаника!

Звѣздана презрително я изгледа и се усмихна, отъ което се показаха честитѣ ѝ малки и бѣли зъби. Г-ца Маймункова още по-яростно запищя:

— Избивамъ ти тия кучешки зъби! Безсрамнице!

Звѣздана излѣзна отъ търпение, остави бързо классътъ и бързо-бързо отиде право въ Дирекцията.

— Г-не Директоре? Г-ца учителка Маймункова ме напада съ-всѣмъ безъ причини.

Звѣздана трепереше отъ вълнение. Директора смаянъ отъ видѣтъ ѝ захвана да я успокоява.

— Успокой се! Ще видя, какво е станало.

Звѣздана, безъ да слуша, какво още ще каже Директора, излѣзе изъ Дирекцията. На коридора срѣщна г-ца Маймункова, изгледа я пѣколко секунди съ най-голѣмо презрѣние и си отиде въ классъ.

Скоро се свърши и годината. На послѣдния учителскій съвѣтъ Г-ца Маймункова дига извънмѣрна врѣва и всѣкакъ настояваше да се свалѣло повѣдението на Кехлибарова на 4, за дѣто я оскърбила предъ цѣлия классъ. Но по-голѣмата частъ отъ учителския съвѣтъ не се съгласи съ Г-ца Маймункова и Звѣздана свърши съ примѣрно поведение и съ отличенъ успѣхъ.

Минаха се два мѣсеца отъ като Звѣздана Кехлибарова свърши гимназия. Но какво изнесе отъ гимназията? Най-важното нѣщо училището ѝ не даде. Какво да прави слѣдъ свършването на гимназията, коя е цѣлѣта на живота ѝ, кое е мѣстото ѝ като човѣкъ въ обществото? Ето тия и други такива въпроси, образованието, което тя получи въ гимназията, не можеше да ѝ разрѣши. Наистина дѣдо Добри — старъ даскалъ, избезумялъ отъ дъртостъ, който намѣсто предмета си, презъ цѣлата година имъ разказваше, какъ се отгледватъ пилци и кокошки, — на прощаване имъ каза:

— Е, момиченца (пасмалко щѣше да ги нарѣче *магару*), ето свършвате гимназия. За жена много учение не трѣбва. Да даде Господъ и Св. Богородичка да се ожените за добри, здрави мъже, да отгледате добри кокошки и юнаци солдати!

Слѣдъ истичанието на два мѣсеца единъжъ слѣдъ обѣдъ майката на Звѣздана каза ѝ:

—Звѣзданке, мама, ето вече два мѣсеца отъ като свѣрши училището. Време е, мама, да се рѣшимъ, какво ще правимъ.

—Какво да се рѣши, мамо? Какво да правимъ? . . .

—Ами че ти, мама, слава Богу вече си мома и учена, сама трѣбва да знаешъ, какво му е реда да се прави. . . .

—Знамъ ли азъ?

—Добра е и тая работа! Каквото правятъ другитѣ моми, това и ти!

—Другитѣ моми правятъ глупости

—Глупости! Зеръ глупостъ е да се поприготвишъ. Пъкъ и време е да му се мисли и за женение

Звѣздана нищо не възрази, стана отъ трапезата и отиде въ градината, сѣдна тамъ на кянаето и се замисли. Мисълъта ѝ навѣя една неопредѣлена тѣга. Въ такива минути тя огиваше у леля си, у буля Христовица, въ горвата махала. Тоя день леля ѝ бѣше въ най добро расположение на духътъ. Имаше защо да бѣде весела: у нея се посели „новия даскалъ“ Константинъ Стомановъ.

II

Константинъ Стомановъ, учителътъ на N^{ската} мъжка гимназия, изглеждаше като младъ руски студентъ; пъкъ и бѣше студентъ отъ II курсъ на единъ отъ Технологическитѣ институти въ Руссия. Преди една година и половина, тъкмо когато се готвеше да държи испитъ отъ II за въ III курсъ, неочаквано получи отъ леля си писмо, въ което му пишеше, щото часъ по-скоро да се върне. защото майка му била злѣ болна и искала да го види. Подиръ нѣколко дена Константинъ бѣше вече въ България, въ родния си градецъ. Когато бутна вратата на къщата, въ която той прекара толкова чистъ животъ, чу нареждания и се сѣти. Бързишкомъ се качи по стълбата и право въ майчината си стая. Константинъ намѣри майка си на смъртния одъръ, падна върху студеното ѝ тѣло, цѣлува я по студенитѣ ѝ страни и чело и плака като дѣте до затѣняване на первитѣ

Една седмица подиръ погребението на майка си Константинъ тури всичко на редъ и най сетнѣ видя, че има само петъ

наполеона и една къща съ градина отпреди й. Той се замисли, какво да прави. То се видѣ, че не може да отиде да продължава образуванието си. А да продаде къщата тъй скоро подиръ смъртта на майка си не искаше. Другъ исходъ за него нѣмаше освѣнъ да търси учителско мѣсто. Подиръ два мѣсеца Константинъ Стомановъ бѣше вече учителъ въ едно Окръжно петокласно училище.

Но на другата година Постоянната Комиссия не го услови, *защото прѣскалъ въ градѣтъ вредни идеи!* Константинъ Стомановъ пакъ се намѣри при питанието: какво да се прави? Презъ първата година почти нищо не можалъ да спести отъ малката си плата, та нѣмаше възможность да мисли за друго, освѣнъ пѣкъ за учителско мѣсто. Надѣждата бѣше малка но рѣши да се опита. Въ това време ^{скалата} N. Постоянна Комиссия обяви въ вѣстникитѣ, че имала нужда отъ единъ учителъ по математиката за окръжната мъжка гимназия. Константинъ подаде заявление и испрати документитѣ си, кждѣ края на Августъ мѣсець той вече бѣше въ града N.

По препорѣката на одного отъ приятелитѣ си, съ които Константинъ скоро се запозна, се посели да живѣе у буля Христовица. Стомановъ бѣше много доволенъ отъ стаята си, а най вече отъ градината на буля Христовица. Освѣнъ това буля Христовица имаше само единъ синъ, който слугуваше при единъ търговецъ роднина, та въ къщата на буля Христовица царствуваше и нуждната за занимавание тишина.

Не по-малко бѣше довольна отъ своя живѣлецъ и буля Христовица. Константинъ Стомановъ водеше единъ спокоенъ животъ: отъ училището се връщаше право у дома си и или четеше или пишеше. При това вечерно време нийдѣ не излизаше. Туй обстоятелство не малко я очудваше, но тя бѣше довольна.

Разбира се, буля Христовица не се забави да се похвали предъ съсѣдкитѣ си, че у нея живѣе „новия даскалъ“ и че колко билъ той „хрисимъ“. Звѣздана бѣше дошла тъкмо на време. Буля Христовица я срѣщна съ пълна отъ удоволствие усмивка и цѣлъ часъ ѝ разказва за своя живѣлецъ. Най много внимание обърна тя на това обстоятелство, че Константинъ спѣлъ току рѣчи на голитѣ дѣски на кревата, покритъ само съ едно тънко кебенце. Той увѣрявалъ буля Христовица, че така по-здравно се спѣло. Сетнѣ тя обърна вниманието на Звѣз-

дана и на това, че той щомъ влѣзналъ въ стаята ѝ махналъ всичко — и столове, и картини и, саксии, за да не бъркали на свободното пречистване на въздуха въ стаята му, като оставилъ само една маса и единъ столъ.

Не ще и дума, че Звѣздана слушаше съ интересъ; тя рѣши да чака и да види Стоманова.

Звѣздана чака Константина дълго: ходи по градината, шета по къщата на леля си и всѣка минута поглеждаше къдѣ портитѣ. Константинъ не идеше; той засѣдаваше тоя день въ учителския съвѣтъ. Звѣздана распитва леля си, какъвъ е Константинъ — високъ ли е или нисъкъ, какво лице има и буля Христовица така ѝ го описа, щото желанието ѝ да го види още по-вече порастна. Тя се качи даже горѣ, погледна въ стаята му и видя, че наистина е току-рѣчи гола; само въ срѣдата на стаята стоеше една досга голѣма маса, по която бѣха расхвърлени въ голѣмъ безпорядкъ книги и хартии. Слънцето бѣше вече залѣзло и Константина все го нѣмаше. Така и си отиде Звѣздана, безъ да може да го види тоя день. Нѣколко дена подиръ това Константинъ забѣлѣза, че нѣкой влизалъ въ стаята му и наредилъ книгитѣ на масата му. Буля Христовица никога до сега не е правила това. Пъкъ и виждаше се, че не е нейно дѣло. На масата на едно парче хартия Стомановъ прочете два реда писани на бързо, но безъ друго отъ женска рѣка: „г. Стомановъ, вижда се, не обича да има редъ на масата му“. Кой ли ще е той, или по вѣрно, коя ли ще е тя, която е писала това? Слѣзна долу въ градината и когато буля Христовица излѣзна, той я пита:

— Бульо Христовице! ти ли нарежда книгитѣ ми на масата?

— Я. . . . Не съмъ азъ, то е работа на Звѣзданка.

— Коя Звѣзданка, каква Звѣзданка? попита той.

— Сестрината ми Звѣзданка. Зеръ ти не си я виждалъ?

Стомановъ разбра, че момиче, пейна роднина, е влизало въ стаята му и си каза на ума: интересно е да види чело-вѣкъ тая Звѣздана.

Еднѣжъ при вечеръ връща се Константинъ у дома си и току що влѣзна въ портата, сирѣ се като вкопанъ. На срѣща му въ градината стои и встрепчила своитѣ голѣми сини очи една висока стройна мома, облѣчена просто и намѣтната съ бѣлъ вълненъ шалъ. На бѣлото ѝ като мраморъ високо чело

играяха послѣднитѣ зари на слънцето, а по чуднитѣ черти на лицето ѝ се разливаше тънакъ розовъ цвѣтъ. Стои неподвижна и гледа на Константина. И той стои като обаянъ. Въ това време буля Христовица извика отъ стаята си Звѣздана; тя бързо се обърна съ своя строенъ станъ и се скри въ стаята. Константинъ сжщо машинално тръгна къмъ стѣлбата и се качи въ стаята си. Ходи по стаята си нѣколко минути и нервно хапѣше устната си. Подиръ десетъ минути слѣзна въ градината, но Звѣздана бѣше си отишла.

Минаха се една, минаха двѣ недѣли безъ да срѣща Звѣздана. Стомановъ нѣкакъ не заблѣзано захвана повече да се занимава съ образътъ на Звѣздана, отъ колкото съ своитѣ книги. Той все по-често и по-често заблѣзваше слѣди отъ ржката на Звѣздана по масата си. При докарванието на послѣдната въ редъ Звѣздана еднижъ написа на единъ табанъ хартия съ едри букви: „Да видимъ, кой ще надвие—редътъ или безредието!“

Еднижъ, преди обѣдъ, Стомановъ се върна въ квартирата си и тъкмо се искачи на стѣлбата, като изъ неговата стая искочи Звѣздана. И двамата се спрѣха. Звѣздана съ наведенъ очи и зачервенена отъ неочакванната срѣща тихо каза:

—Извинете, г. Стомановъ! Влѣзнахъ въ стаята ви да видя нѣмате ли нѣкаква книга за прочитъ.

—Нищо, нищо, г-це! Ако обичате заповѣдайте да ви дамъ, каза сжщо смутенъ Стомановъ и се опжти къмъ стаята си.

Но Звѣздана като го поблагодари, прибави, че бърза и слѣзна по стѣлбата.

Стомановъ сѣдна на столътъ и захвана да прегледва учебническитѣ тетрадки, но му не спорѣше работата; умътъ му бѣга отъ занятията. Той се замисли и сѣдя замисленъ дълго. Погледна часовникътъ — дванадесетъ, стана, взѣ си шапката и излезна.

III

Дойде Димитровъ-денъ. Синътъ на буля Христовица тоя денъ бѣше си въ кжци цѣлъ денъ. Когато Стомановъ се върна отъ обѣдъ, срѣщна на дворътъ буля Христовица, която го покани да се запознае съ нейния синъ. Константинъ на драго сърдце прие предложението и влѣзна въ стаята на буля Христовица за пръвъ пжтъ. Синътъ ѝ Георги посрѣщна Стоманова

съ весела усмивка, стисна яката ръката му и го покани да сѣдне. Георги бѣше мжжъ на 28 години, едъръ, здравъ, отъ него дишаше животъ.

Стомановъ захвана да распитва Георги за едно за друго и между другото запита го какъ върви търговията.

— Търговията, каза Георги, и върви и не върви. Може да се каже, че по-годѣмичката търговия все върви до нейдѣ, ама малката не я бива.

— Защо така? го запита Стомановъ.

— Работата е, че много външни стоки идатъ, а външнитѣ сж по-евтини, защото не ги работятъ като нашитѣ, ами много-много. А стоката, знаешъ, колкото по-много я зимашъ, голкова по евтина ти иди.

— Ами че защо пъкъ да ги взиматъ отъ вънъ, нека да ги работятъ сами.

— Добрѣ, каза Георги, ама много стоки не сж работятъ у насъ. Ще захванатъ да ги работятъ, ама хората, знаешъ, дирятъ кое е по-лесно, какъ по-лесно да печелятъ.

— То е така, но нашитѣ търговци и фабриканти не могатъ да се борятъ съ външнитѣ и най ситиѣ ще се съсипятъ.

— Защо да не могатъ? попита Георги. Нуждата ги кара да се борятъ. Не ще и дума, че тука трѣбва и правителството да помага.

— Е, мигаръ правителството е длѣжно да помага само на ония, които иматъ, та още повече да иматъ, а които нѣматъ, съвсѣмъ да изгубятъ и малкото, що иматъ?

— Ела зло, че безъ тебе по зло! отговори на послѣдното Георги. Правителството трѣбва да помага на всички, това е така. Но сега работитѣ така вървятъ на всѣкъдѣ, щото който най много иска и най много сила има да иска, той и получава, нему и помагатъ. Майката дѣтето не бузае, додѣто то не поиска. Можемъ да рѣчемъ, че нѣма зло безъ добро, бай Константине.

Стомановъ слушаше и се чудѣше, какъ Георги, който свършилъ само два класса, разрѣшава такива питання, надъ които той трѣбваше много да си бжхти главата.

На тоя разговоръ ги завари Звѣздана. Тя влѣзна въ стаята и се спрѣ до вратата зачудена на неочакваната срѣща съ Константина въ стаята на леля си. Георги щомъ я видѣ, стана на срѣща ѝ и каза:

— Ела, ела, Звѣздано! Ела да се запознаешъ съ нашия учителъ, бай Константиновъ.

Стомановъ стана и ѝ подаде ржка. Звѣздана подаде ржката си и осѣти, че лицето ѝ пламна. Но подиръ малко тя съвсѣмъ се успокои.

— Така, бай Константине! прекъсна мълчанието Георги.

— Защо, бай Георге, ти не си идвашъ по-често?

— По-напредъ си идвахъ всѣки день, но отъ като уйчо ми замина за Виена, азъ трѣбваше да живѣя при старата му майка и при дѣцата му, до дѣто си дойде. Утрѣ други день го очакваме и тогава пакъ ще си идвамъ всѣки день.

— Много хубаво ще бѣде! каза Стомановъ зарадвавъ. Тогава ще можемъ по често да се разговаряме, па ако щешъ можемъ да четемъ нѣщо заедно.

— На драго сърдце, на драго сърдце! каза Георги. Ето и Звѣздана често идва, та по празницигѣ можемъ и тримата да четемъ. Щешъ ли Звѣздано?

— Не се обѣщавамъ! каза Звѣздана. Но когато дойда и ви заваря да четете на драго сърдце ще слушамъ.

— Г-ца Звѣздана трѣбва да си има много работа у дома? попита смутено Стомановъ, като погледна на Звѣздана.

— А, не, никаква работа нѣмамъ, ами . . . каза Звѣздана и се сирѣ.

Константиновъ я гледаше и чакаше да продължи.

— Защо ми е да чета? като свършихъ гимназия и като четохъ нѣкои и други книги, каква полза отъ това? какво ще правя, като прочета много книги?

— Не е тъй, Звѣздано, каза Георги. Да чете човекъ е потрѣбно, както е потрѣбно да ѣде. Книга отъ книга има разлика. И въ четението трѣбва да има редъ.

— За васъ, мъжетѣ, четението има значение, но за насъ женитѣ? . . . Защо имъ е, моля ви се?

— Поне разумни майки да бѣдатъ и да знаятъ да възпитаватъ дѣцата си.

— Ахъ, остави ги. На, земи леля ми, колко ли е учена, а сто пѣти по-добрѣ ще възпитае дѣца, отъ колкото една кона, която свърши гимназията.

— Да оставимъ това, каза Стомановъ, но жената може да бѣде полезна съ своитѣ знания въ много други отношения: като учителка, като писателка и т. н. Но за да бѣде полезна,

трѣбва да чете и да мисли, да чете и да мисли. Земете каква грамадна полза принасятъ женитѣ въ другитѣ страни. Четете ли вий, г-це, по русски да ви дамъ една книга да прочетете и да видите какъ работятъ женитѣ въ другитѣ страни?

— Чета малко; моля ви се, дайте ми! каза Звѣздана.

Константиновъ отиде въ стаята си, взе съчинението на рускинята Цебрикова „Американскія женщины“ и се върна долу. Звѣздана готова да си върви взѣ книгата.

— Благодаря ви, г. Стомановъ, каза Звѣздана сбогомъ! и си отиде.

— Звѣздана е умно момиче, каза Георги на Стомановъ, но, както знаешъ, у насъ на жената гледатъ съвсѣмъ опако.

— Право казвашъ, бай Георге! На образованието на момичетата у насъ гледатъ презъ прѣсти, води се съвсѣмъ хлѣтаво. Всичко наоколо говори на нашата мома „за жена учение не трѣбва“. Мнозина отъ „просвѣтителитѣ“ даже право имъ казватъ, че за мома много знания сж безполезни. И излизатъ отъ нашитѣ училища или затѣпени или лустросани кукли, съ извратени вкусове. За здравината, за напредъка на цѣлото общество трѣбвало би да се погрижатъ, образование широко, образование на умътъ и „сърдцето“ да даватъ на нашитѣ жени. Но кой? Впрочемъ, ти право казвашъ дѣтето дордѣ не се расплаче не му даватъ да бозае.

— Ще стане и това, бай Константине! . . . И у насъ вече женитѣ не сж тѣ. Най напредъ отъ модитѣ захващатъ, отъ лѣскавото, но се размърдватъ.

Звѣздана въ това време сѣдѣше у стаята си и съ жадностъ четеше „Американскія женщины“. Първитѣ 15-20 стр. ги прочете съ голѣмо напѣвание на ума. Звѣздана бѣше, безъ съмнѣние, способно момиче. Но нейнитѣ способности можаха да блѣснатъ въ ограниченния учебенъ материалъ и по-нататѣкъ нѣмаше на какво да се проявятъ; тѣ спѣха, не се развиваха. Голѣми и разнообразни способности се криятъ въ едната половина на човѣчеството и се губятъ на вѣтъра, благодарение на предразсѣждѣцитѣ на мъжетѣ, съ които затѣпватъ жената.

Два дена подиръ Димитровъ-день. бѣше недѣля и Звѣздана побърза да отиде у леля си. Въ това време Георги нѣмаше у дома, а Константиновъ се расхождаше по градината съ „Русская мысль“ на ржцѣ. Звѣздана като видѣ Константинова въ градината, отиде право при него, подаде му ржка по приятелски, като че отдавна се знаятъ.

—Тъкмо четѣхъ за руската списателка Зайончковская, каза Стомановъ, тя е писала много, и много голѣма полза е принесла съ своитѣ романи и повѣсти. Тя се е подписвала: Крестовскій (псевдонимъ). Ами, четете ли Цебрикова?

—Да, чета!

—Е, какъ върви?

—Въ началото ми бѣше много мъчно, но сега ми е по-лесно.

—Разбира се, всѣкога въ началото е мъчно. Право казва бай Георги книга отъ книга има разлика. При това и четението има полза, когато човекъ мисли надъ прочетеното, когато чрезъ него си изработва убѣждения. Не можете да си представите, какво голѣмо удоволствие осѣща човекъ, когато чете умна книга и отъ нея си извлече нови идеи, открие нови понятия. Вий сами ще осѣтите това, ако мислите надъ прочетеното.

—Много още не съмъ прочела, но осѣщамъ вече, че четението на такава книга прави ми голѣмо удоволствие. За мене се откриватъ съвсѣмъ нови нѣща.

—Колко страници сте прочели?

—Има до шестдесетъ да съмъ прочела.

—Е, виждате ли, каква голѣма полза може да принася жената? Виждате ли на каква плодотворна общественна дѣятелностъ е способна жената?

—Да, но на американката ѝ сж спомогнале обстоятелствата, пъкъ и самото положение на Америка.

—А, не! Американката си е добила това положение съ своята дѣятелностъ. Пъкъ не само американката, но и въ другитѣ страни жената се стреми да има право да бѣде полезна на обществото, на човѣчеството въ всѣка една областъ отъ човѣческата дѣятелностъ. Разбира се, че мъжетѣ сж навикнали да гледатъ на жената като на неспособно същество и зависимо отъ волята на мъжа. Мнозина възставатъ противъ стремлението на жената да бѣде не само жена, но и човекъ. Но и жената се бори и доказва, че тя може да бѣде самостоятеленъ общественъ дѣятелъ. Въ Русия жената се е борила въ продължение на 20-30 години за да добие право на университетско професионално образование. И сполучи. Вземете сега каква борба се води за женско право въ Швеция и Норвегия.

—Право да ви кажа всичко това е за мене съвсѣмъ ново и мъчно мога да го разбера. Но вий ще ми помагате, на-

ли? попита Звѣздана като погледна Константина право въ очитѣ.

—На драго сърдце, всѣкога! каза съ сияюще отъ радостъ лице Стомановъ.

Въ това време буля Христовица извика отъ стаята:

—Константине, Звѣзданке! Стига сте ходили по градината, елате да пиете кафе!

—Свършихъ гимназия, каза Звѣздана вече въ стаята, преди петъ мѣсеци, но какво изнесохъ отъ нея. Азъ не знамъ, какво да правя.

—Пъкъ и не може да даде нашата дѣвическа гимназия упътване, какво да прави една мома, която свърши учението си въ нея. Най важното нѣщо е, щото жената да живѣе съ трудътъ на своитѣ собствени рѣцѣ, както казватъ. Очаквание прехраната си отъ другиго, отъ мъжътъ—его кое унижава жената и я затѣпява.

—Но какъ, моля ви се, може една наша жена сама да си изработва хлѣбътъ?

—Може, разбира се, като си избира нѣкакво занятие: учителка, писателка, докторка, акушерка, фелдшерица и изучава други искусства, като се старае съ своитѣ способности и знания да си пробива пътъ въ всички области на обществената дѣятелность.

—А най лесно е, прибави буля Христовица, като се ожени. Другото не ви разбирамъ.

Тука Звѣздана спомни си, че майка ѝ я чака у дома, за да излѣзне на пѣкждѣ, стана, подаде рѣка на Константина и като му каза „до виждане“ излѣзна. Леля ѝ я испрати до портитѣ и когато се върна, Константинъ си бѣше отишелъ въ стаята.

• Звѣздана все по-често и по-често захвана да посѣщава леля си или не леля си, а Константина. Тѣ по цѣли часове говорѣха, чегѣха заедно и скоро осѣтиха, че единъ безъ другиго имъ е мѣчно. Звѣздана осѣщаше, че иска всѣкога да вижда Константина, а той съ нетърпѣние очакваше Звѣздана; двѣ минути подиръ опредѣленото време, въ което идваше Звѣздана, му се струваха двѣ седмици. Буля Христовица, а така сѣщо и г-жа Кехлибарова виждаха всичко, но понеже бѣха увѣрени, че само тѣ знаятъ това, не се безпокояха твърдѣ. Само еднажъ майка ѝ каза на Звѣздана:

—Звѣздано! ти много често захвана да ходишъ у леля си. Гледай добръ, че сетнѣ отъ срамъ не можешъ живя.

—Какво да гледамъ, мале! Каквото щѣтъ да казватъ.

Константинъ отъ день на день се убѣждаваше въ голѣмитъ дарби на Звѣздана и въ 6 мѣсеци върваше да подигне Звѣздана до пълно разбиране на неговитъ мисли и стремления. Звѣздана обаче трѣбваше много да работи надъ себе си.

IV

Настъпи Декемврий мѣсець. Духаше студентъ вѣтъръ, който бързо гонѣше гъсти тъмни облаци, нависнали ниско върху земята. Всичко предвѣщаваше зима и студове.

На края на първата недѣля отъ тоя мѣсець въ една сѣббота вечеръ училищния слуга занесе на Стомановъ едно писмо отъ Директора. Константинъ взѣ писмото съ едно лошаво предчувствие, скъса плика, погледна въ писмото и каза: туй ти е булка Спасовъ день! Константина отчисляваха отъ гимназията! по висока заповѣдь, защото билъ *социалистъ*.

На другия день на всѣкъдѣ се говорѣше, че Стомановъ е социалистъ и за това е отчисленъ отъ гимназията и разправяха различни дивотии за социалиститъ. Учителтъ, който препоръча на Константина къщата на буля Христовица, още същия день съобщи тая новина на послѣдната, а тя на другия день отъ черква право отиде у сестра си и обади ней и на Звѣздана, че Константинъ билъ „испъденъ“ отъ училището, защото билъ „свѣттилистъ“. Г-жа Кехлибарова изгледа дъщеря си. Звѣздана блѣдна наведе главата си на книгата, която стоеше предъ нея, и нищо не продума.

Огорчението на Звѣздана бѣше голѣмо; тя се почувствува алъ, стана, отиде си въ стаята. Константинъ очакваше постъпено да се развие тя и до сега ни дума не ѝ говори за социализмътъ. Между това, Звѣздана сподѣляше мнѣнието на глупцигъ за социалиститъ: тя всекога, когато чуваше „социалистъ“ тутакси си ги представляваше въ видъ на рогати дяволи, каквито сѣ исписани въ черквата „Св. Архангелъ“, или въ видъ на страшни разбойници. И ето ти, че Константинъ билъ отъ тѣхъ. Тѣга ѝ кѣсаше сърдцето.

Константинъ никакъ не му идѣше на умъ, че и Звѣздана може да сподѣля людскитъ клевети за социалиститъ. Но като вземаше предъ очи, че тя е твърдѣ малко развита и че той не успѣ още да се косне до тоя въпросъ, допущаше възмож-

ността да разбира и Звѣздана социализмътъ превратно. Едничкото му желание бѣше да види Звѣздана и да чуе отъ нея своята присѣда. Чака я день, часа я два, мина се и третия день, дойде четвъртия, а Звѣздана се не яви. Константинъ найсетия рѣши да остави градътъ Н. На дворъ стоѣше силна зима, свѣгъ и вѣтрове. Но той рѣши на другия день въ десетъ часа да замина. Отиде въ ханътъ, хвана каруца и се върна въ къщата да се приготви.

На другия день предъ трѣгване повика буля Христовица, расплати се съ нея и каза ѝ:

— Бульо Христовице! Исканъ да видя Звѣздана, но тя не доде. Кажй ѝ, че тя не е права, ако хорскитѣ думи слуша.

— Добрѣ, синко, ще ѝ кажа, ще ѝ кажа.

Въ това време Звѣздана запѣхтена се исправи на прагътъ на стаята.

— А ето и Звѣздана! Ба, Божке, Звѣздано, каква си станала?

— Донесохъ ви книгата, каза тя съ глухъ гласъ, безъ да гледа на Константина.

Константинъ остана поразенъ отъ студенината на Звѣздана. Искане да се хвърли да я прегърни, да я грабне съ себе си. Но студенината на Звѣздана го спрѣ.

— Мигаръ и ти, Звѣздано, сподѣляшъ мнѣнието на невѣжигѣ за насъ

Звѣздана мълчеше.

— Бжди честита! Четете и мислете и вѣрвамъ, че скоро ще се убѣдите, до колко сж невѣрни мнѣнията ви за. . . . Сбогомъ!

Стомановъ подаде ръка на Звѣздана, която машинално подаде своята. Константинъ стисна ръката ѝ горѣщо и каза: Бждете честити, ободрете се!

— Хайде, дигай, обърна се той къмъ каруцарина и спусна се бързо по стълбата.

Стомановъ замина.

Звѣздана при-вечеръ се върна у дома си и влѣзе право въ стаята си. Майка ѝ се оплаши, да не е станало пѣщо съ нея, че попита я да вика ли докторъ. Но Звѣздана рѣшително се отказа отъ докторската помощ и за да успокои майка си стана и отиде да вечеря. Но тя отъ день на день ставаше помислена, помълчелива и замѣтно вѣхнѣше. Кой знай до ка-

къвъ край би се развило това ѝ състояние, ако на помощ не бѣше ѝ се притекло щастieto.

V

Една двѣ недѣли подиръ заминаването на Стоманова, дойде си Драгомиръ Кехлибаровъ, братъ на Звѣздана, докторъ по медицината. Цѣли шестъ години не бѣше се завръщалъ той и пристигването му изпълни съ радостъ и веселие цѣлия домъ. Майка му не се знаеше гдѣ е отъ радостъ.

Още въ сѣщия день Драгомиръ забѣлѣза посърналостта на Звѣздана. Той удучи време и попита майка си :

— Ами на Звѣздана какво е, ма! Защо е тѣй посърнала?

— Не е била болна, синко. . . , каза майка му, като се поозърна. . . , айде сегнѣ ще ти расправи.

Драгомиръ изгледа въпросително майка си.

— Уроки, смѣнка тя.

— Ти като че се не радвашъ, Звѣздано! гдѣто си додохъ, попита я братъ ѝ. На Звѣздана дожаля, гдѣто наистина не можеше да се отпустне.

— Не ми е май добръ. . . захвана Звѣздана.

— И да искашъ да болѣдувашъ нѣма да те остави.—У, каква голѣма си станала! Айде да прегледаме кѣщата; колко време се измина; като че вчера бѣше.

Вечерта се захванаха расправии; тѣ расказваха за градътъ, за роднини, за живи и умрѣли, за свадби и кръщенета, а той имъ расправяше за Берлинъ, Парижъ, Лондонъ, изобщо за Европа. Дълго подиръ полунощъ тѣ расказваха и се смѣяха. Звѣздана, подиръ влиянието на братовитѣ си раскази и всѣкакви смѣшни истории, се успокои и спа нея нощъ добръ. На другия день Драгомиръ стана рано намѣри майка си, която, слѣдъ като му расправи историята на болѣстта на Звѣздана, прибави :

— Пази боже отъ зла срѣща.

— Драгомиръ се изсмѣ на това и каза :

— Мамо, знаешъ ли, че и азъ съмъ като Константина?

— Ба, моля те, не дѣй ми говори така.

Звѣздана стана на другия день по-бодра. Братъ ѝ я срѣщна съ питанието :

— Вѣрвамъ, че ти вече си съвсѣмъ здрава.

— Не съвѣмъ, но вѣрвамъ, че ти ще ми помогнешъ да оздрави съвѣмъ.

— Драгомиръ не даваше никакъвъ признакъ, че знае историята на нейната болѣсть, но не намираше и нужно да я лѣкува. Впрочемъ, на другия день сама Звѣздана се яви въ кабинета.

— Златане, познавашъ ли ти Константина Стомановъ?

— Лично не го познавамъ, но слушалъ съмъ за него. Защо питашъ?

— Какво знаешъ за него?

— Знамъ, че той е прекрасенъ чловѣкъ, че такива като него сж редки у насъ.

Звѣздана гледаше брата си много зачудена.

— Ами ти знаешъ ли, че той е социалистъ? попита тя съ снишенъ гласъ.

— Драгомиръ се засмѣ.

— Какво отъ това, че е социалистъ, Звѣздано?

— Знаешъ ли, всички лошо говорятъ за социалиститѣ.

— Смѣтахъ те за по-умна, а ти си сѣднала да слушашъ глупцитѣ. Ти по-добрѣ земи и чети, та сама да видишъ какво сж социалиститѣ и какво искатъ.

Звѣздана въ недоумѣние млчеше.

— Видѣла ли си нѣщо лошо у Константина Стомановъ? Ами знаешъ ли, Звѣздано, да ти кажа и това, че и твоя братъ Драгомиръ е социалистъ.

Звѣздана зачудена гледаше на брата си и подирѣ нѣколко секунди, безъ да каже ни дума излѣзна изъ кабинета. Тя се замисли. Разговорътъ съ брата ѝ расколеба я.

Въ нея се зароди съмнѣние, отъ коего испъкнаха редъ питання, на които трѣбваше да се отговори: истина ли е това, що казватъ за социалиститѣ? Отъ кждѣ у нея такава увѣренность, че социалиститѣ сж лоши хора? Наистина, баща ѝ и учителитѣ ѝ така ги описваха. Но ето пѣкъ братъ ѝ Драгомиръ казва тѣкмо обратното. Можеше ли тя по-малко да вѣрва на Драгомира? Съ такива съмнѣния и съ такива питання се мжи Звѣздана доста врѣме. Спомни си живогътъ на Константина и неговитѣ чисти относи съ нея. Замисли се и надъ живогътъ на брата си презъ всичкото време, отъ като се върна.

Докторъ Драгомиръ Кехлибаровъ въ кжео време получи ши-

рока извѣстностъ не само въ градътъ Н., но и въ цѣлия окръгъ. Той напълно заслужаваше тая извѣстностъ. Докторъ Драгомиръ бѣше въ пълната смисълъ на думата, въ най високото ѝ значение, докторъ. Той не прие служба, а остана свободно-практикующъ. Драгомиръ бѣше готовъ всѣка минута, денъ и нощъ, кждѣто и да го повикатъ, да отиде да даде своята помощъ. Той не знаеше почивка; всѣки денъ въ къщата му го чакаха мнозина сиромаси болни и всѣкога той съ готовностъ, любезно посрѣщаше и испращаше болнитѣ. Докторъ Драгомира никой го не бѣ чулъ нѣкога да каже, че се е изморилъ, че иска да си почине.

Звѣздана всичко това виждаше; виждаше, че братъ ѝ съсвѣмъ неприличаше на другитѣ доктори, които много по-високо турятъ своето спокойствие отъ животътъ на хората. Докторъ Драгомиръ бѣше тъкмо противоположното на тия доктори. Любовта къмъ хората, беззавѣтната му готовностъ да бѣде полезенъ на страждущитѣ му вдъхваха неисчерпаема енергия. Майка му никога, разбира се, не можеше да си обясни това и често му казваше:

— Драгомире, мама, ти твърдѣ много тичашъ, твърдѣ много се бяхтиши. Погледни на другитѣ доктори, колко спокойно си живѣятъ.

— Безъ трудъ, човѣкътъ не е човѣкъ, а звѣръ. А докторството, ако не е полезно на хората, а най вече на сиромаситѣ, не е докторство, а мързель, недобросвѣстностъ. Докторството иска самопожертвувание, любовъ къмъ човѣцитѣ; който иска спокойствие и който обича най много себе си, подобръ да не е докторъ, защото инакъ е подло.

Звѣздана слушаше тия разговори съ твърдѣ голѣмо внимание и въ сжщото време наблюдаваше животътъ на брата си. Най подирѣ тя не можеше да не види ясно, че живота и постѣпкитѣ на брата ѝ, както и живота и постѣпкитѣ на Константина, говорятъ съсвѣмъ противното на това, що е слушала за социалиститѣ. Процесътъ на вътрѣшната работа на мислението бързо вървеше къмъ края си; не забѣлѣзано стана единъ пълненъ превратъ въ главата ѝ.

Два мѣсеца слѣдъ първия разговоръ съ брата си, Звѣздана единъжъ отиде въ кабинета му. Драгомиръ съсвѣмъ не я очакваше, но много се зарадва, като я видѣ. Обаче, преди да

искаже своята радостъ, тя се обърна къмъ него съ питанье, което сяко бѣше за него неочаквано.

—Драгомире, имашъ ли книги за социализмътъ и социалиститѣ?

—Имамъ, Звѣзданке, защо? Искашъ да четешъ? понита я радостно Драгомиръ.

—Да, дай ми и ми кажи отъ коя да захвана.

Драгомиръ отвори библиотеката си, извади нѣколко книжки, даде ѣ, показа ѣ отъ коя да начене и прибави:

—Ако нѣщо ти бжде мжно да разберешъ, всѣкога на драго сърдце ще ти помогна. Па ако щешъ заедно да ги четемъ.

—Не, каза Звѣздана, ще ги чета сама, а дѣто не мога сама, ще те питамъ.

Звѣздана четеше сериозно, а още по-сериозно мислеше. Дѣто тя съвсѣмъ не можеше да прѣбди мжчогнигѣ, тамъ братъ ѣ съ сияюще отъ радостъ и удоволствие лице, съ най прости примѣри ѣ обясняваше. Първо време Звѣздана не охотно се обръщаше къмъ помощта на брата си; искаше сама да разбере новигѣ идеи. Но, нѣкакъ съвсѣмъ естествено, тя все повече и повече захвана да дири брата си. И колкото повече четеше, колкого повече мислеше, колкого по-често се разговаряше съ брата си, толкова по-дълбоко преобразяване се извършваше у Звѣздана. Но преобразяванието бѣше не само вътрѣшно, а и външно. Вътрѣшната красота на единъ високъ идеалъ, на едни свѣтли идеи, които Звѣздана превърна съ свойствената на женската природа дълбочина на чувството, проникваше външната ѣ красота и образътъ на Звѣздана получи едни особенна неземна, неизразима прелестъ. Двѣ красоти се съединиха въ едно —вътрѣшната и външната —идеята съ формата. Често пжти, като развиваше нѣкоя идея на сестра си, Драгомиръ се спираше, заглеждаше се на чудното ѣ лице и се забравяше. Голѣмо бѣше преобразяванието на Звѣздана. Даже характерътъ и животътъ ѣ се преобрази; прежната ѣ замистенностъ исчезна, стана по-весела.

Между това Драгомиръ успѣ да сгруппира около себе си най интеллигентнигѣ младежи въ града и захвана всѣка сжбота вечеръ да се събиратъ въ неговия кабинетъ. На тия вечеринки четѣха различни книги и разгледваха различни економически въпроси.

Звѣздана бѣше една отъ най редознитѣ посѣтителки на тия вечеринки; но тя повече слушаше и съвсѣмъ малко говорѣше.

Една недѣля, подиръ една такава вечеринка, когато пиеха утренното си кафе, Звѣздана въ присѣдственото на майка си, се обърна къмъ брата си и каза:

—Знаешъ ли, Драгомире, рѣшихъ да отида да се уча.

—Да се учишъ! Къдѣ? За какво?

—Къдѣ, ти ще ми кажешъ, а за какво азъ си избрахъ.

—Какво избра, мила Звѣзданке?

—Медицината.

Драгомиръ бѣше въ вѣсторгъ, Майка имъ въ това време зачудена ги гледаше и нищо не разбираше.

—Господи, Боже! каза тя най сетнѣ, полудѣли ли сте и двама? По сега Звѣздана да ходи да се учи!

—Да, мале, рѣшено и свършено. Звѣздана ще отиде да се учи за докторка. Подиръ два мѣсеца ще трѣбва да заmine.

Звѣздана бѣше готова да трѣгне сжщия день. Но и двата мѣсеца се изминаха незабѣлѣзано. Драгомиръ рѣши, че тя трѣбва въ тия два мѣсеца да се поприготви въ езика. Всичкото си свободно време той посвѣщаваше да и помага въ изучаванieto на езика и въ разговори. Звѣздана не знаеше, какъ да благодари брата си, за дѣто ѝ помогна да си намѣри своето човѣшкo разумно назначение въ животътъ. Подиръ два мѣсеца тя вече бѣше студентка по медицината. Звѣздана често се преписваше съ брата си и въ писмата си искаваше му всичко, що осѣщаше.

Еднѣжъ,—това бѣше седемъ мѣсеци подиръ заминаването ѝ— Драгомиръ получи едно кратко писмо, но което съ голѣмо удоволствие го чете нѣколко пжти. Звѣздана му пишеше:

Драгий ми брате Драгомире! Прости ме, че отъ единъ мѣсецъ време не ти писахъ. Ако не ти кажа, нѣма никога де се сѣтишъ за причината на дългото ми мълчание. Коста, Константинъ Стомановъ е тука! И той слѣдва по медицината! Не можешъ да си представишъ, какво бѣше взаимното ни удивление, когато пръвъ пжтъ се срѣцнахме неотдавна въ едно приятелско събрание. Не ща да ти описвамъ тия чудни минути. Кога се видимъ ще ти разкажемъ. Но отъ тогава всѣкой день се виждаме. Сега съмъ най честита. Предъ менъ е съвсѣмъ вече ясенъ пжтъ на живота ми. Цѣлувамъ те. На мама пращамъ хиляди горѣщи цѣлувки. Пиши какъ вървятъ работитѣ тамъ.

Твоя сестра: *Звѣздана*.

Драгомиръ прочете съ възхищение още единъ пхтъ писмото и каза:

—Да, тя е честита и азъ съмъ безмѣрно честитъ заедно съ нея. Напредъ! Винаги напредъ!

Н. Новоселски.

КАРЛЪ МАРКСЪ.

Лични възпоминания на Поль Лафарга.

(Прѣводъ).

I

Бѣше Февруарий мѣсець 1865 г. когато за пръвъ пхтъ видѣхъ Карлъ Маркса. Интернационалътъ биде основанъ на 28 Септемврий 1864 г. на събранието въ залата сентъ-Мартинъ: азъ идѣхъ отъ Парижъ да занеса на Маркса свѣдения за успѣхитѣ, които този младъ съюзъ бѣше направилъ. Господинъ Толепъ, сега сенаторъ на Французската буржуазна република, бѣше ми далъ препоръчително писмо.

Азъ бѣхъ тогава на 24 години; презъ цѣлия си животъ азъ не ще забравя впечатлението, което това първо посѣщение ми направи. —Марксъ болѣдуваше по това време и работѣше върху първия томъ на „Капитала“, койго излѣзе двѣ години по-сетнѣ въ 1867 г.; той се страхуваше, че не ще може да довърши съчинението си и съ драгостъ посрѣщаше младежитѣ, защото, казваше той, „азъ трѣбва да подготвя хора, които да продължаватъ подиръ мене социалистическата пропаганда“.

Карлъ Марксъ е отъ ония редки личности, които стоятъ едновременно и въ науката и въ общественната дѣятелность на пръвъ планъ; той съединяваше тѣй гѣсно тѣзи двѣ дѣятелности, щото не е възможно добръ да го разбере чловѣкъ, ако не го разгледва сѣщевременно и като чловѣкъ на науката и като социалистически борець. Макаръ той и да мислѣше,

че всѣка наука трѣбва сама за себе си да се обработва и че при никое научно изслѣдване чловѣкъ не трѣбва да се грижи за послѣдствията, които могат да издѣзватъ отъ него, обаче той настояваше, че учения мжжъ, ако не иска самъ да повреди на достойнството си, не трѣбва да отбѣгва отъ общественния животъ и не трѣбва да сгони вѣчно затворенъ въ кабинета или лабораторията си, като червей въ сиренето, безъ да взема дѣятелно участие въ съвременнитѣ нему общественни и политически борби.

„Науката не трѣбва да бѣде егоистично наслаждение: опия които сж тѣй честити да се предадатъ на научни цѣли, трѣбва да бѣдатъ сжщо първи, които турягъ своитѣ познания въ служба на обществото“. — „Да се работи за свѣтътъ“, бѣше едно отъ любимитѣ му изрѣчения.

Не по сантиментални съображения той дойде до комунистическия си възгледъ, макаръ че дълбоко съжеляваше за страданията на работното население, но чрезъ изучаванieto на историята и политическата економия; той настояваше, че всѣки безпристрастенъ умъ, който не се води отъ частнитѣ си интереси и не е заслѣпенъ отъ классови предразсѣждъци, ще дойде безусловно до сжщитѣ заключения. Но ако въ изучаванieto на економическото и политическото развитие на чловѣчеството Марксъ се ръководеше само отъ любовь къмъ науката, въ писването си той имаше за главна цѣль да разпространява резултатитѣ на изслѣдванията си, съ твърда и рѣшителна воля да предаде на социалистическото движение, което до негово време се губеше въ утопистически облаци, научно основание; публично той излизаше само за да помогне на триумфътъ на работническия классъ, историческата миссия на който е да осжществи социалистическия наредби, щомъ достигне до политическото и економическото ръководение на обществото. Работническия классъ се явява правъ наследникъ на днесъ властующата буржуазия, миссията на която е била да раскъса феодалнитѣ окови, които сж спирали развитието на земледѣлното и промишленността, да възстанови свободното размѣнение на произведенията, да осигури сношенията на хората, да озакони „свободния“ договоръ между фабриканти-предприемачи и работницитѣ, да централизира срѣдствата на производството и размѣната, и по такъвъ начинъ да подготви, безъ да се догажда,

материалнитѣ и умственнитѣ елементи за бѣдѣцѣто социалистическо общество.

Марксъ не ограничаваше дѣятелността си въ тая страна, въ която се бѣ родилъ: „азъ съмъ космополитъ, свѣтовенъ гражданинъ“, казваше той, „и гдѣто се намирамъ, тамъ работя“. И, дѣйствително, въ всички страни, кждѣто събитията и политическиятъ преслѣдващия го тласаха, въ Франция, Белгия, Англия, той вземаше дѣятелно участие въ появяващитѣ се тамъ революционни движения.

Но не като неуморимъ и безподобенъ социалистически агитаторъ, а като ученъ мжжъ ми се представи той отпърво въ Лондонъ, въ оная работна стая, гдѣто отъ всички страни на цивилизования свѣтъ се стичаха другаритѣ по идея да се съвѣтватъ съ учителя на социалистическата мисль. Тази стая е историческа и чловѣкъ трѣбва да я знае, ако иска да проникне въ интимната (вътрѣшната) страна на марксовия духовенъ животъ. Тя бѣше на първия катъ, и широкия прозорецъ, презъ който се вмѣкваше изобилна свѣтлина, гледаше къмъ паркътъ. Отъ двѣтъ страни на камината (огнището) и на стѣната срѣщо прозореца бѣха паредени книжни шкафове, пълни съ книги и претрупани до потонътъ съ пакети отъ вѣстници и ръкописи; въ срѣдната на стаята, на най добръ освѣтленото мѣсто, стоеше една проста работна маса и дървено кресло; между креслото и книжния шкафъ стоеше капъ не, на което отъ време на време Марксъ легаше да си отпочива. Надъ камината стояха книги, цигари, кибритъ, тютюненчета, писмовничета, фотографии на дѣщеритѣ му, на жена му, Вилхелмъ Волфа и Фридрихъ Енгелса.

Марксъ не позволяваше никому да нарежда или по-право, да разбѣрка книгитѣ и ръкописитѣ му; господствующата безредица бѣше нагледъ само безредица: въ скѣпностъ, всичко стоеше на желаемото си мѣсто и, безъ да търси, той пабутваше книгата или тетрадката отъ която се нуждасеше; даже и въ време на приказка, той често се спираше за да намѣри изъ книгитѣ иѣкоя туку-що споменѣната цитата. Той съставяше едно цѣло съ работната си стая, въ която книгитѣ и ръкописитѣ бѣха така послушни на него, както и собственитѣ му членове.

Въ нарежданieto на книгитѣ си той не се ръководеше отъ въикашната симметричностъ: голѣми и малки книги стояха редомъ съ брошуркитѣ; той нареждаше книгитѣ си не по техната годѣмина но по съдържанието имъ. Книгитѣ бѣха за него

духовни орждия, а не луксозни предмети. „Тѣ сж мои роби и трѣбва да изпълняватъ моята воля“.—Той злоупотрѣбляваше съ тѣхъ безъ да гледа на тѣхния форматъ, на подвързията имъ, на хубавината на хартията или печатътъ имъ; прегѣваше жглитъ имъ, попълнесе краищата съ моливени линии, подчертаваше редоветъ имъ. Той не бѣлѣжеше нищо на тѣхъ, но не можеше по нѣкой пжтъ да си откаже отъ една удивителна или въпросителна, ако авторътъ се отклоняваше отъ първия пжтъ. Начинътъ по който той подчертаваше, позволяваше му съ голѣма леснина да намѣри потрѣбното въ нѣкоя книга. Той имаше навикъ, слѣдъ доста дълго време да прочита бѣлѣжкитъ и подчертанитъ мѣста въ книгитъ си, за да ги добрѣ затвърди въ своята паметъ, която бѣше необикновено остра и точна. Той слѣдваше съвѣтътъ на Хегеля и отмлада изостреше наметъта си, като изучаваше наустъ стихове отъ неизвѣстенъ нему езикъ.

Съчиненията на Хайне и Гйоте, отъ които често цитираше въ разговора си, той знаеше на изустъ; той постоянно четеше поетитъ, които избираше отъ всичкитъ европейски лите­ратури; всѣка година той прочитае Есхила на грѣцки; него и Шекспира той почиташе като двама най велики драматически гении, които челоувѣчеството е родило. Безкрайното му почитание на Шекспира отиваше до тамъ, щото той бѣше го направилъ предметъ на дълбоки изучавания; той знаеше и най маловажнитъ му създадени образи. Великия английски драматургъ бѣше за цѣлото семейство на Маркса предметъ на обожание; неговитъ три дъщери го знаяха наизустъ. Данте и Бхрнсъ принадлежаха къмъ любимитъ му поети; съ голѣма драгостъ той слушаше кога дъщеритъ му декламирваха сатиритъ или пѣяха пѣснитъ на шотландския поетъ.

Кювие, неуморимия труженикъ и великия майсторъ въ естественнитъ науки, бѣше си построилъ въ Парижкия Музей, гдѣто той бѣше директоръ, нѣколко работни зали за свое лично ползване. Всѣка една зала бѣше назначена за особенъ видъ занятия и съдържаше необходимитъ за това книги, инструменти, анатомически пособия и пр. Кога той се осѣщаше уморенъ отъ една работа, влизаше въ съседната стая и се предаваше на друго изучавание; това просто промѣнение на умственнитъ занятия е означавало, както разказватъ, една отночивка за него. Марксъ бѣше сжщо така неуморимъ работникъ както Кювие, но той не притежаваше срѣдства да си устрои повече работни кабинети.

Той си почиваше като се расхождаше изъ стаята си; отъ вратата до прозореца личеше върху постилката една напълно истрига бразда, която бѣше тѣй рѣзко ограничена, както една пѣтека въ ливадата. По нѣкога той лѣгаше на каналето и четеше нѣкой романъ; по нѣкогажъ четеше два или три въ едно време, като ги премѣняваше: както Дарвина, той бѣше голѣмъ четецъ на романи. Марксъ обичаше ония отъ 18-й вѣкъ, особено „Томъ Джонсъ“ отъ Филдинга. На чело на всички романисти той туряше Сервантеса и Балзака. Донъ Кихотъ бѣше за него епопеята на умирающето рицарство, добродѣтелитѣ на което се обърнаха въ току-що възраждащата се буржуазия на смѣшни и глупави фантазии. Уважението му къмъ Балзака бѣше толкова голѣмо, щото той се канеше да напише една критика върху неговата голѣма сбирка отъ романи „La Comédie humaine“, щомъ довършеше своето економическо съчинение. Балзакъ бѣше не само историкъ на съвременното си общество, но и създател на пророчески образи, които въ царуването на Лудовикъ Филиппа се намираха още въ зародишъ и чакъ подиръ смъртта му, подъ управлението на Наполеона III, се напълно развиха.

Марксъ разбираше всички европейски езици и пишеше на три, нѣмски, французски и английски, така правилно, както и най вѣщитѣ по тѣзи езици; тѣй често повтаряше изрѣчението: „Единъ чуждъ езикъ е едно оръжие въ борбата на живота“.— Той притежаваше особена способностъ къмъ езицитѣ, която е преминала въ наслѣдство и на дъщеритѣ му. Той бѣше вече на 50 години когато се залови да изучава русския езикъ и макаръ този езикъ и да не стоеше въ близко етимологическо сродство съ познатитѣ нему стари и нови езици, въ шестъ мѣсеци отгорѣ той толкова напредна въ него, щото можеше вече да се наслаждава отъ четението на рускитѣ поети и писатели, които високо цѣнеше: Пушкина, Гоголя и Щедрина. Причината по която той се залови за изучаванieto на руский езикъ бѣше тая: да може да изучава документитѣ на официалнитѣ издирвания, които русското правителство държеше въ тайна, поради ужаснитѣ раскривания които тѣ съдържаха; преданни другари бѣха снабдили съ тѣзи документи Маркса, който бѣше сигурно единичкия политико-економъ въ западна Европа, до свѣдѣнието на когото тѣ бѣха достигнали.

Освенъ поетитѣ и романиститѣ Марксъ имаше и друго едно

твърдѣ забѣлжително срѣдство да си почива умствено : това бѣше математиката, къмъ която той осѣщаше особено влечение. Алгебрата му принасяше даже нравствена утѣха ; той прибѣгваше къмъ нея въ най мжчителниѣ минути на живота си. Презъ послѣдната болѣстъ на жена си той не бѣше въ състояние да се занимава, както обикновенно, съ научниѣ си трудове, отъ натиска, който болѣстѣта на жена му произвеждаше върху духътъ му, той можеше да се освободи, само като се вдѣлбочеше въ математиката. Презъ това време на нравствено мжчение той написа една книга по диференциалното и интегралното исчисление, която по съобщенията на математицитѣ, запознати съ нея, трѣбва да бѣде доста цѣнна. Въ висшата математика той намираше диалектичeskото движение въ най-логическа и най-проста форма ; по негово мнѣние, една наука само тогава може да се смѣта за истински развита, когато бѣде въ положение да си служи отъ математиката.

Марковата библиотека съдържаше повече отъ хиляда тома, които въ продължение на многогодишни изслѣдвания грижливо бѣше събиралъ ; но тя му не стигаше и много години наредъ той бѣше ревностенъ посѣтителъ на Британския Музей, каталогътъ на който той високо цѣнеше. Даже неговитѣ противници се видѣха принудени да признаятъ неговитѣ широки и дълбоки познания, които той притежаваше, не само въ специалността си, политическата економия, но и въ Историята, философията и литературитѣ на всички страни.

Макаръ и да си лѣгаше доста късно, той ставаше винаги между осемъ и деветъ часа сутринѣта, испиваше черното си кафе, прочитваше вѣстникитѣ си и минаваше тогава въ работната си стая, гдѣго работеше до два или три часа прѣзъ нощѣта. Той се прекъсваше само кога отиваше да се храни и вечеръ, кога позволяваше времето, излизаше на расходка до Хамстетъ Хитъ ; денемъ той поспиваше единъ или два часа на канпето си. Въ младинитѣ си той е прекарвалъ цѣли нощи надъ работа. — Работението бѣше се обърнало на страсть у Маркса ; то го увеличаше до толкова, щото често забравеше ѣдението надъ него. Често се случваше по нѣколко пати да го викатъ за ѣдение, до като най сетнѣ слѣзе въ обѣдната стая ; и едвамъ що преглътнеше послѣдната хапка, завръщаше се пакъ въ кабинета си. Той ѣдеше твърдѣ малко и даже страдаше отъ липсване на апетитъ, което се мжчеше да

падвие съ много осолени ъстиета, шунка, кждена риба, хайверъ и салата. Стомахътъ му трѣбваше да тегли за колосалната мозъчна дѣятелностъ. Цѣлото си тѣло той принасяше въ жертва на мозъка си: мислението бѣше за него най високо наслаждение. Често съмъ го чувалъ да повтаря изрѣчението на Хегеля: „Даже престѣпната мисль на единъ злодѣецъ е по-величественна и по-възвишенна отъ чудесата на небето“.

Неговото тѣло трѣбва да е било много силно сложено за да истрае на такъвъ необикновенъ животъ и да пренесе такъвъ изнурителенъ умственъ трудъ. И наистина, той бѣше доста силенъ, височината му надминаваше срѣдния ръстъ, плѣщитѣ му бѣха широки, гърдитѣ добръ развити. Ако въ младостъта си той бѣше правилъ повече гимнастика, щѣше той да бжде много силенъ человекъ. Едничкото тѣлесно упражнение, което той редовно изпълняваше, бѣше ходението; той можеше, говорейки и пушайки, съ часове да ходи или могили да искачва, безъ ни най малко да се уморява. Може да се каже, че той работеше въ кабинета си ходящецъ; при масата той сѣдаше само тогава, когато трѣбваше да напише онова, което въ време на ходението бѣше обмислилъ. Сжщо така, той обичаше да приказва ходящецъ, като се спираше отъ време на време, кога обсъжданието ставаше живо или разговора важенъ.

Съ години азъ го придружавахъ въ неговитѣ вечерни расходки къмъ Хамстедъ Хитъ; въ време на тѣзи ни обикалания по ливадигъ азъ получихъ чрезъ него економическото си образование. Безъ да забѣлѣжи, той развиваше предъ мене съдържанието на цѣлия първи томъ отъ „Капитала“, постъпенно, споредъ както го писваше. Кога се върняхъ у дома винаги азъ записвахъ, до колкото можахъ, туку-що слушаното; отпърво бѣше ми много трудно да слѣдя за дълбокия и заплетенъ вървежъ на марксовата мисль. За зла честь азъ загубихъ тѣзи драгоценни бѣлѣжки; подиръ коммуната полицията ми обра и конфискува книжата въ Парижъ и Бордъ. Най много жалѣя азъ ония бѣлѣжки, които написахъ вечерята кога Марксъ за пръвъ пжтъ ми изложи, съ свойственната нему пълнота отъ доказательства и размишления, гениалната си теория за развитието на чловѣческитѣ общества. Мене ми си показва, като че едно було се скъса предъ очитѣ ми; за пръвъ пжтъ азъ разбрахъ ясно логиката на всемирната история и можахъ да сведа къмъ материални причини противорѣчивитѣ нагледъ

явления. Азъ останахъ поразенъ и това впечатление трая съ години. Сжщото дѣйствие произведе и на мадридскитѣ социалисти, когато азъ имъ развихъ съ слабитѣ си сръдства тая теория, най величественната отъ марксовитѣ теории и, безъ съмнѣние, една отъ най величественнитѣ въобще, които човѣчески мозъкъ е измислилъ.

Марксъ бѣше въоръженъ съ невѣроятно множество исторически и естествено-научни факти и философски теории и той умѣеше прекрасно да си служи съ всичкитѣ тѣзи познания събрани презъ дълговрѣменненъ умственъ трудъ. За какъвто предметъ когато и да бѣше попитванъ, той даваше винаги най удовлетворителния отговоръ, който биваше винаги придружаванъ съ философски размишления отъ общо значение. Неговия мозъкъ приличаше на единъ воененъ параходъ, който стои съ приготвена пара въ пристанището; той биваше винаги готовъ да трѣгне по всички посоки на мисълта. Нѣма питание „Капиталътъ“ ни открива единъ умъ отъ удивителна сила и високо знание; но споредъ мене, както и за всички ония, които познаваха отблизо Маркса, нито Капиталътъ, нито кое да е друго отъ съчиненията му, показватъ цѣлата величина на негова гений и неговото знание. Марксъ стоеше много по-високо отъ съчиненията си.

Азъ работихъ наедно съ Маркса; азъ бѣхъ само писецътъ, комуто той диктуваше; но азъ имахъ при това случая да наблюдавамъ негова начинъ да мисли и да пише. Работата му вървеше леко и все пакъ трудно: леко, защото относящитѣ се къмъ темата факти и размишления излизаха веднага въ изобилие предъ духовното му око; но това изобилие правеше окончателното изложение на идеитѣ му твърдѣ мъчително.

Италианския историко-философъ Вико казваше: „вещта е за Бога, който всичко знае, едно тѣло; за човѣка, който познава само външноститѣ, тя е само повърхностъ“. Марксъ схващаше вещитѣ по начинътъ на Вико'ва богъ; той виждаше не само повърхността, а проникваше въ вътрѣшността, изслѣдваше всички съставни части въ тѣхнитѣ дѣйствия и въздѣйствия едно на друго; той отдѣляше всѣка една частъ и прослѣдяваше историята на нейното развитие. Последъ това, той преминаваше отъ предмета къмъ околността му и разгледваше влиянието на послѣдната върху предмета и наопаки; той се повръщаше къмъ произхождението на предмета, къмъ измѣне-

нията, отклоненията и превратитѣ презъ които е миналъ и напосконъ проникваше въ неговитѣ най далечни влияния. Той не виждаше предмета отдѣленъ самъ за себе си, а единъ цѣлъ, сложенъ, обзетъ отъ постоянно движение свѣтъ; и Марксъ искаше да предаде цѣлия животъ на този свѣтъ въ неговитѣ разнообразни и непрекъснато измѣняющи се дѣйствия и въздѣйствия... За да се схване дѣйствителността изисква се необикновена сила на мисълта, а за да се изложи това което видишъ необходимо е не по-малко необикновено искусство. Никога той не биваше доволенъ отъ трудътъ си, постоянно измѣняваше нѣщо въ него, и винаги намираше че изложението стои по-долу отъ представлението.

Марксъ съединяваше двѣтѣ свойства на гениалния мислителъ. Той бѣше несравнимъ въ искусството да разглоба единъ предметъ на неговитѣ съставни части и въ сжщото време да възстановява разглобения предметъ съ всичкитѣ му подробности и различни форми на развитието и да открива тѣхната вътрѣшна свръзка. Неговата аргументация (привежданieto на доказателствата) не се отвасяше къмъ отвлеченности, както му ватѣкваха нѣкои економисти, неспособни да мислятъ; той не предлагаше методата на геометрицитѣ, които, слѣдъ като добиятъ своитѣ дефиниции (опредѣления) отъ околний свѣтъ, вадятъ заключенията си безъ да обръщатъ внимание на дѣйствителността. Вий не ще намѣрите въ „Капитала“ една само дефиниция, една само формула, но цѣлъ редъ отъ анализи отъ такава висока чистота, които изваждатъ наявѣ най мимолѣтнитѣ нюанси (отсѣнки) и най незамѣнитѣ различия. Той начева съ констатиранieto (утвърждението) на явния фактъ, че богатството на ония общества, въ които владѣе капиталистическия начинъ на производството, се показва въ грамадното натрупване на стоки: значи, стоката, която е нѣщо конкретно, а не математическа абстракция (отвлеченностъ), е елемента, килийката на капиталистическото богатство. Марксъ схваща здраво стоката, върти я на всички страни, обръща вътрѣшницата ѝ на вънъ и извлича една подиръ друга тайнитѣ ѝ, за които официалнитѣ економисти нѣматъ ни най малко представление, но които тайни сж по-безбройни и по-дълбоки отколкото мистериитѣ (тайнствата) на католическата религия. Слѣдъ като той изслѣдва стоката отъ всички страни, разгледва я въ пейнитѣ отношения къмъ подобнитѣ ѝ, въ размѣната; тогава той пре-

минава към нейното производство и към историческите условия на това производство. Той разглежда формите под които се явява стоката и показва, какъ тя преминава от една форма въ друга, какъ по необходимост едната произвежда другата. Логическото развитие на явленията е изложено съ толкова искусство, щото човекъ би повървалъ че Марксъ го е измислилъ; обаче това развитие почива на действителността и не е по-друго нищо, освѣтъ едно вѣрно отражение на фактическите взаимно-отношения на стоката.

Марксъ работеше винаги съ крайна добросъвѣстностъ; той не привеждаше ни единъ фактъ или число, което да не се опираше на най сигурни авторитети. Той не се задоволяваше съ съобщения отъ втора ръка и винаги черпеше отъ самия изворъ, колкото мъчно и да биваше това; за нѣкой вгоростепененъ фактъ даже, той отиваше въ Британския Музей, за да подири потвърждение. Критиците му никога не сж били въ положение да го уловятъ въ нѣкоя невнимателностъ или да докажатъ, че аргументацията му почива на нестрого провѣрени факти. Тоя навикъ, да възлиза до самите източници, го накара да чете и най малко познатите писатели, които само отъ него сж били цитирани. „Капиталътъ“ съдържа толкова множество цитати отъ неизвѣстни писатели, щото човекъ би могълъ да помисли, Марксъ иска да блѣсне съ начетеността си. Обаче той мислѣше другояче върху това: „Азъ изтъквавамъ историческа справедливостъ; азъ отдавамъ всекому, каквото се слѣдва“, казваше той. Той смѣташе за своя обязанностъ да спомене името на писателя, колкото незначителенъ и неизвѣстенъ и да е билъ той, който за пръвъ пътъ е изказалъ нѣкоя мисль или у когото тя е намѣрила най точното си изражение.

Неговата литературна добросъвѣстностъ бѣше сжщо така строга както и научната му. Не само че той никога не се е опиралъ на нѣкои факти, въ вѣрността на които да се е съмнѣвалъ, но той не си позволяваше да говори по нѣкой предметъ, преди да го изучи основателно. Той не обнародваше нищо, което повторително да не е обработвалъ до като труда му не получи слѣдваната форма. Той не можеше да се помири съ мисълта, да излъже нещеленъ предъ публиката.

Неговътъ начинъ на работение му е често турялъ задачи, голѣмината на които не може да си представи читателя на съчиненията му. Така напримѣръ, за да напише двадесеттѣхъ

страници въ „Капиталътъ“ за английското работническо покровителствено законодателство, той трѣбваше да изучи цѣла библиотека отъ английскитѣ Сини Книги, които съдържаха рапортиѣ на анкетнитѣ комисии и фабричнитѣ инспектори на Англия и Шотландия; той ги е прочелъ отъ край до край, както свидѣтелствуватъ безбройнитѣ подчертавания които той е правилъ. Той смѣташе тѣзи рапорти за най важни и най значителни документи за изучаванieto на капиталистическия способъ на производството и до толкова високо цѣнеше хората, които сж били натоварени съ тѣхъ, щото съмнѣваше се да ли у нѣкой другъ цивилизованъ народъ ще се намѣрятъ „такива свѣдущи, безпристрастни и дързостни мъже, каквито сж английскитѣ фабрични инспектори“. Въ предисловието на своя „Капиталъ“ Марксъ високо е припозналъ тѣхнитѣ блистателни заслуги.

Марксъ е ночерпалъ богатъ фактически материалъ отъ тѣзи Сини Книги, които мнозина членове отъ Камарата на общинитѣ, както и отъ Камарата на Лордоветѣ, на които биваха тѣ раздавани, ги употребяваха за цѣль на стрѣляние, за да измѣрватъ, по числото на страницитѣ които свинецътъ пробие, силата на оржжието. Другитѣ пѣкъ ги продаваха на кантаръ, и това е било най умното, което тѣ можаха да направятъ. Това е дало възможность на Карлъ Маркса да ги купи евтино у единъ продавачъ на стари книги, у когото той сегизъ-тогизъ се навъртваше да прегледва книгитѣ му. Профессоръ Бизлей казваше, че Марксъ е билъ оня чловѣкъ, който най много се е възползувалъ отъ английскитѣ официални анкети, който даже е направилъ тѣзи анкети извѣстни за свѣтътъ. Профессорътъ обаче не знаеше, че още преди 1845 г. Енгелсъ е заимствувалъ отъ Синитѣ книги безбройно число документи, които е употребилъ при съставянието на книгата си върху положението на работнитѣ класи въ Англия.

(Свършкътъ за идущата книжка).

ПРОГРАММАТА

На Германската Социалъ-демократическа партия.

Економическото развитие на буржуазното общество води по естествена необходимостъ къмъ съсипването на дребното производство, основата на което е частното владѣние отстрана на работника сръдствата на производството. Това развитие отдѣля работника отъ неговитѣ сръдства на производството и го преобрѣща въ неимущъ пролетарий, до като пѣкъ сръдствата на производството ставатъ монополъ на едно сравнително малко число капиталисти и едри землевладѣлци.

Наредъ съ това монополизирание сръдствата на производството върви и измѣстванието на распокъсанитѣ дребни производства отъ грамаднитѣ едри производства, извършва се развитието на рѣчнитѣ орджия въ машини, нараства колосално производителността на чловѣческия трудъ. Но всички преимущества отъ това измѣнение се монополизиратъ отъ капиталиститѣ и голѣмитѣ землевладѣлци. За пролетариата и за изчезвающитѣ сръдни слоеве на населението — еснафи, селени — това измѣнение означава постоянно растящо увеличавание на несигурността на съществуването имъ; увеличавание на бѣдността, угнетението, поробването, унижението, експлоатацията.

Все по-голѣмо става числото на пролетариитѣ, все по-многобройна армията на излишнитѣ работници, все по-рѣзко противорѣчието между експлоататори и експлоатируеми, все по-жестоката классовата борба между буржуазия и пролетариатъ, която дѣли модерното общество на два неприятели лагера, което е общия признакъ на всички промишленни страни.

Пропастьта между имотнитѣ и нишитѣ се увеличава отъ коренящитѣ се въ съществуването на капиталистическия способъ на производството кризи, които ставатъ все по-обширни и по-опустошителни, които правятъ всеобщата несигурностъ въ нормално положение на обществото и доказватъ, че производителнитѣ сили на днешното общество сѣ го прерастили, че частното вла-

дѣние сръдствата на производството е несъвмѣстимо съ тѣхното цѣлесъобразно приложение и пълно развитие.

Частното владѣние сръдствата на производството, което въ предишнитѣ времена е било за производителя сръдство да у сигури притежаванието на своето произведение, станало е сега сръдство за експроприация (отнемание имота) на селени, занаятчий и дребни търговци и прави ония които не работятъ — капиталисти, голѣми землевладѣлци — притежатели на произведението на работника. Само преобръщанието на капиталистическото частно владѣние сръдствата на производството — земята, рудницитѣ, суровитѣ материали, орждията, машинитѣ, сръдствата за съобщения — въ общественно владѣние и преобръщанието на стоковото производство въ социалистическо, водено отъ самото общество и за неговитѣ потрѣби може да направи, щото едрото производство и постоянно растящата производителностъ на общественния трудъ да се обърне за експлоатиранитѣ до сега классове отъ источникъ на бѣдность и угнетение въ источникъ на най високо благополучие и всестранно, хармонично усъвършенствование.

Това общественно преобръщанне означава освобождението не само на работническата класса, а и на цѣлото челоуѣчество, което страдае подъ днешнитѣ условия. Но това освобождение може да бѣде дѣло само на работническата класса, защото всички други классы, при всичкитѣ противоположности на интереситѣ имъ, стоятъ на почвата на частното владѣние сръдствата на производството и за обща цѣль иматъ запазванието основитѣ на днешното общество.

Борбата на работническата класса противъ капиталистическата експлоатация е по необходимостъ една политическа борба. Работническата класса не може да води економическитѣ си борби и не може да развие економическата си организация безъ политически права. Тя не може осъществви преминаванието на сръдствата на производството въ общо притежание, безъ да вземе въ рѣцѣтѣ си политическата сила.

Тази борба на работническата класса да се преобразува въ съзнателна и обща и да се покаже на тая борба нейната естественно необходима цѣль — това е задачата на социалъ-демократическата партия.

Интереситѣ на работническата класса въ всички страни съ капиталистически способъ на производство сж еднакви. Съ

расширочаванieto на всемирната търговия и съ производяването продукти за всемирния пазаръ, положението на работниците въ всѣка отдѣлна страна става все повече зависимо отъ положението на работниците въ другитѣ страни. Освобождението на работническата класа е слѣдователно дѣло, въ което взематъ равномѣрно участие работниците на всички културни страни. Като съзнава това, нѣмската социалъ-демократическа партия се чувствува и обявява солидарна съ работниците на всички други страни, които работници иматъ классово съзнание.

Нѣмската социалъ-демократическа партия се бори, слѣдователно, не за нови привилегии и преимущества, а за унищожението на классовото господство и на самитѣ класи и за еднаквитѣ права и еднаквитѣ обязанности на всички безъ разлика на полъ и происхождение. Като излиза отъ тѣзи възгледи тя се бори не само противъ експлоатацията и угнетението на наемнитѣ работници, но противъ всѣка експлоатация и угнетение, насочено, било противъ една класа, една партия, единъ родъ или една раса.

Като излиза отъ тѣзи оснaвания нѣмската социалъ-демократическа партия предявява за сега слѣдующитѣ искания:

1. Всеобщо еднакво непосредственно избираемо и избирателно право съ тайно гласоподавание на всички граждани безъ разлика на полъ по горѣ отъ 20 години за всички избори и гласувания. Пропорционална избирателна система и до нейното въвеждане установяване споредъ закона ново распределение на избирателнитѣ окръжи подиръ всѣко преброявание на населението. Двѣгодишни законодателни периоди. Назначение на изборитѣ и гласуванията въ законоустановенъ празниченъ день. Възнаграждение на избранитѣ представители. Отнемание избирателнитѣ права само на ония, които се намиратъ подъ опекуństwo.
2. Непосредственно участие на народа въ законодателството съ право на предлагание и отхвърляние. Самоуправление на народа въ империята, провинцията и общината. Избиране на всички власти отъ народа, които биватъ отговорни и подлежатъ на затваряние. Всѣкогодишно одобрение на данъцитѣ.
3. Обучение на народа за всеобщо въоружение. Народна милиция намѣсто постоянна войска. Рѣшение за война и миръ отъ народното представителство. Уравнявание на всички международни спрѣчквания посрѣдствомъ третейски съдъ.
4. Унищожение на всички закони, които ограничаватъ или

потъпкватъ свободното изказване на мнѣнията и правото на сбир-
китѣ и събранията.

5. Унищожение на всички закони, които подчиняватъ жена-
та по закона и по обичая на мъжътъ.

6. Провъзгласение на религията за частно дѣло. Унищожение на всѣко употребление общитѣ сръдства за църковни и религиозни цѣли. Църковнитѣ и религиозни общини се смѣтатъ като частни сдружавания, които самостоятелно уреждатъ дѣлата си.

7. Училищата трѣбва да бѣдѣтъ свѣтски. Задължително посѣщаване народнитѣ училища. Безплатно образуване и ползуване съ учебни сръдства, и безплатно издържане въ народнитѣ училища въ висшитѣ образователни заведения ония ученици и ученички, които по способноститѣ си заслужаватъ по-нататъшно образуване.

8. Безплатно правосѣдие и защита. Раздаване на правосѣдието отъ сѣдии избрани отъ народа. Обезщетение на невинно обвиненитѣ, затворенитѣ и осѣденитѣ. Унищожение на смъртното наказание.

9. Безплатна медицинска и акушерска помощ; безплатно ползуване отъ сръдствата за лѣкуване. Безплатно погребение.

10. Прогрессивенъ подоходенъ и имущественъ налогъ за покриване на всички общественни расходи, до колкото тѣ могатъ да бѣдатъ покрити съ налози. Задължително самооцѣнение на имуществата. Вземане мито отъ наслѣдствата, което расте прогрессивно споредъ голѣмината на наслѣдството и далечината на родството. Унищожение на всички косвенни налози, мита и всички други политико-ступанственни мѣрки, които подчиняватъ общитѣ интереси подъ интереситѣ на едно привилегировано малцинство.

За покровителството на работническата класа нѣмската социалъ-демократическа партия предявява за сега слѣдующитѣ искания:

1. Едно дѣятелно народно и международно законодателство за покровителство на работницитѣ, изработено на слѣдующитѣ основания:

а) Установяване на единъ нормаленъ работенъ день най-много отъ осемъ часа.

б) Запретяване на насмния трудъ за дѣца отъ 14 години надолу.

в) Запретяване нощния трудъ съ исключение въ ония про-

мишленни клонове, които по природата си, по технически съображения или за въ полза на общото благополучие изискватъ нощно работение.

г) Непрекъсната почивка най-малко отъ 36 часа на недѣлята за всѣки работникъ.

д) Запретяване системата *трукъ* (плащане на работниците въ натура).

2. Надгледване на всички поминъчни отрасли, изслѣдване и уреждане отношенията на труда въ градоветъ и селата отъ учрежденията за трудътъ — общо държавно, окръжни и (така нарѣченигъ) камари за трудътъ.

3. Равноправие за земеделѣческитъ работници и за слугитъ съ промишленнитъ работници. Отмахването на досегашнитъ постановления на слугитъ.

4. Гарантиране правото за коалиции (съюзи).

5. Вземане отгоръ си отстрана на държавата осигуряването на работниците съ тѣхното мѣродавно съдѣйствие въ управлението.

СОЦИАЛЕНЪ ПРЕГЛЕДЪ

Двѣ събития отъ нееднаква важностъ размърдаха напоследъкъ общественното мнѣние въ **Германия**: внасянето на единъ *законопроектъ по народнитъ училища* въ *пруския Ландтагъ* и обнародването отстрана на германската социалъ-демократия единъ *приказъ на принца Георгий*, главнокомандующъ на саксонската армия, за *жалтретиранията* (побоитъ и насилията) на *солдатитъ* въ войската. Първото отъ тия повдигна на кракъ цѣлата прусека и германска либерална буржуазия, възбуди дѣятелно внимание въ политическитъ кръгове на Австрия, Франция и Италия, последва се отъ шумна министерска криза въ Пруссия, прогърмя се на цѣлъ свѣтъ като побѣда на либерализма и свободнитъ начала на XIX-й вѣкъ и все пакъ се свърши съ нищо или даже съ едно поражение на самия либерализмъ: второто бѣше неочакванъ ударъ за *милитаризма* (войницината), за првъ пѣтъ привлеченъ на скамейката на подсѣдимитъ предъ лицето на представителитъ на негодующия народъ и общество, които сами бѣха отхрапнали това чудовище косто иземуква последнитъ имъ жизненни сили.

Както е извѣстно, отдѣлнитѣ царства и княжества, които влизатъ въ съставътъ на германската империя, притежаватъ отдѣлно самоуправление и законодателнитѣ тѣла на тѣзи самостоятелни страни се наричатъ *Ландтаги* (областни, земски събрания) въ отличие отъ *Рейхстагътъ*, който е законодателното тѣло за цѣлата империя. Изборитѣ за въ Рейхстагътъ сѫ всеобщи, съ право и тайно гласоподаване на всички, които сѫ изпълнили 25 год. възраст. Системата на изборитѣ за Ландтагитѣ не е навсѣдѣ еднаква и зависи отъ конституцията на всѣка отдѣлна държава или държавица. Та въ *Пруския Ландтагъ*, а не въ *Германския Рейхстагъ**) е билъ внесенъ отъ графъ *Зедлицъ*, министръ на народното просвѣщение, горѣказания законопроектъ.

Въ царство Пруссия изборната система не е всеобща, а трикласна и множеството на работното население нѣма ни единъ представител въ Пруския Ландтагъ. Главнитѣ партии, които иматъ представители въ това земско събрание, сѫ консерваторитѣ, центрътъ (партията на католицитѣ), умѣреннитѣ консерватори, националъ-либералитѣ и прогрессиститѣ (така нарѣченитѣ „свободномислящи“). Предъ такива разнообразни елементи е билъ представенъ отъ реакционерното прусско правителство единъ законопроектъ по народнитѣ училища. Първия параграфъ на тоя проектъ достатъчно характеризира духътъ му. За задача на народното училище на първо мѣсто стои религиозното (вѣроисповѣдното), нравственото и патриотическото въспитание и вече на второ мѣсто иде придобиванieto на знания и свѣдения необходими за гражданския животъ. Освѣнъ това § 14 гласи: „При устрояването на училищата трѣбва по възможность да се взематъ въ съображение вѣроисповѣднитѣ условия на населението. Обикновено, учителя трѣбва да принадлежи къмъ същото вѣроисповѣдание къмъ което спадатъ и ученицитѣ. Нови училища се устрояватъ само на вѣроисповѣдна основа. . .“ Надзорътъ за религиозното въспитание се дава на църквата (Протестантска или католическа) и това въспитание се възлага на учители, одобрени отъ нея. Тамъ гдѣто има 30 ученика принадлежащи къмъ едно отъ припознатитѣ вѣроисповѣдания, *може* да бѣде основано отдѣлно конфесионално (вѣроисповѣдно) училище, а гдѣто това число достига до 60, тамъ *трѣбва* да бѣде основано такова. — Явно е, че съ тоя законопроектъ се даваше на Църквата първенствующе значение въ дѣлото на народното образование и отъ това преимущество най голѣма полза щѣше да извлѣче партията на католицитѣ—центрътъ.

Вънъ отъ личнитѣ убѣждения на прусското правителство, при изработването на тоя училищенъ законъ то се е ръководило отъ двѣ главни политически съображения, които не останаха

*) В. „Свобода“ въ бр. 764 и 765 погрѣшно смѣсва тѣзи двѣ събрания и съвсѣмъ безполезно расправя за распредѣлението на партиитѣ въ Рейхстага, гдѣто ужъ билъ внесенъ и пропадналъ Зедлицовия законопроектъ.

скрити за никого. Министър-председателя Граф Каприви изрично заяви въ ландтага, че „както миналата, така и тая година правителството се води отъ мотивътъ, колкото е възможно повече да живее въ миръ и съласие съ католическитъ си съграждани и да създаде таква положение, съ което католическата Църква да бжде задоволна“. И по-нататъкъ: „Ний живѣемъ въ едно твърдѣ мѣчно време, ний стоимъ лице съ лице предъ едно развитие на силъ въ възтръпността на Държавата, сръщо които трѣбва да употребимъ всички законни сръдства. Нѣма питаніе, че едно отъ най-сѣщественнитъ сръдства противъ тѣзи движения е училището“. И така, примирението съ католическата партия и страхътъ предъ мощното развитие на социалъ-демокрацията—сѣ били главнитъ политически мотиви за училищния законъ.

Наскоро подиръ обединението на Германия, Бисмаркъ бѣше започналъ прочутата „културна борба“, борба на царство Пруссия и Империята съ католическото духовенство. Сгромуляването на наполеоновска Франция и дипломатическитъ побѣди на обединена Германия бѣха зашемадили главата на „всесилиния“ Бисмаркъ и той преувеличаваше значението на грубата административна сила въ борбата съ духовното влияние на католицизмътъ. Не грубата сила, не политическитъ или дипломатическитъ фокуси можеха да потъпчѣтъ това влияние, а поставянието на прѣвъ планъ просвѣтителнитъ идеи на XIX в., широкото и енергическото застъпничество за умственитъ и общественни завоевания на новитъ времена. Но „великия държавенъ мѣжъ“, реакционеръ и деспотъ по природата си, не отбираше потребноститъ на съвременницитъ си и отблъсна най-живитъ, най-напредналитъ елементи на нѣмския народъ. Намѣсто тая борба да унищожи влиянието на католицитъ, съедини ги въ една силна партия, предъ която и Бисмаркъ и правителство правяха отстъпки подиръ отстъпки, до като най-послѣ оржжието на „културната борба“ биде захвърлено като базполезно и вредно. Плодове отъ тая многолѣтна, неразумна борба, водена отъ хора реакционери противъ реакционерни начала, бѣха: израстванието на една силна католическа партия, която стана мѣродавна въ законодателството, и даванието преднина на всичко назадничаво и прогивно на просвѣтенитъ потреби на модерното общество. Съзнанието на първото накара графъ Каприви печално да заяви, че: „не днешното правителство е започнало културната борба, ний приехме въ наслѣдство края на тази борба, нейното сключване“. Училищния законъ, по мнѣнието на правителството, бѣше само кодифицирванието (узаконаванието) на ония отстъпки правени отдавна, презъ времето на „културната борба“, на католицизмътъ.

Другото съображение на правителството се състоеше въ желанието му да образува отъ народното училище сръдство за борба съ „вреднитъ“ учения на социалъ-демокрацията. Обединението на Германия завари нѣмскитъ социалисти раздѣлени на два враждебни лагера — Лассалеанци, послѣдователи на знаменития

социалистически агитаторъ Лассалъ, и така нарѣченитъ Ейзенахци, послѣдователи на основателя на научний социализмъ—Маркса. Дълги години тѣзи двѣ фракции враждуваха помежду си и раздѣляха силитъ на работното население. Правителството умѣло се ползуване отъ това расцѣпление и всекакъ експлоатираше работническото движение. Отъ 1874 г. се започна едно сближение между двѣтъ социалистически партии, което въ 1876 се довърши съ пълно съглашение за съвмѣстна дѣятелност на основание на една обща программа изработена въ Гота. Това стрѣсна политическитъ партии на Германия. Бисмаркъ, който бѣше навикналъ на всеко ново движение да противопоставя своята реакционерна воля и грубата физическа сила, опитваше се всекакъ да придобие на своя страна либералнитъ елементи въ Рейхстага и да ги предрасположи за приемванието на репресивни (насилственни) мѣрки противъ социалъ-демократията. Прогрѣсисититъ не искаха и да чуятъ за това, макаръ и да виждаха въ социалистигъ опасни съперници. Националъ-либералитъ, най силната поддръжка на Бисмарка, заявиха въ лицето на юдигеля си Беннингенъ, че такива исключителни мѣрки сж и безпозелни и вредни. Тогава се случи покушението на Хйоделя, единъ развратенъ, лекомисленъ берлински праздно-скиталецъ, който два пѣти грѣмна върху осемдесетъ и една годишния германски императоръ. Чудното е, че когато едно реакционерно правителство се готви да изнасили правата на народа, или да скрие предъ очитъ на свѣтътъ угнетеното му състояние, или да отклони растящото народно негодувание, винаги се явяватъ на сцената подобни атентати или заплашителни слухове за война . . . Историята, най новата европейска история, е пълна съ такива факти . . Напразни бѣха усилията на Бисмарка и правителството да приплѣте атентата на Хйоделя съ „вредната социалистическа пропаганда“ . . Съдебното изслѣдване не можа да установи нищо подобно. Наскоро приготвения „исключителенъ законъ противъ социалистигъ“ биде отхвърленъ отъ Рейхстага съ 243 гласа противъ 60. Но послѣдва новъ атентатъ . . . Този пѣтъ злодѣца бѣше „образованъ чловѣкъ“, Д-ръ Нобилингъ и „навѣрно вече замѣсенъ въ социалистическата пропаганда“ — инсинуираха реакционеритъ. Но, уви! Д-ръ Нобилингъ се оказа уметвенно повреденъ чловѣкъ, страдающъ отъ манията на величието, който, преди да бжде добръ изслѣдванъ, умрѣ отъ размекчение на мозъка. И този пѣтъ не се установи никаква „връзка“ между покушението и социализмътъ. Обаче Бисмаркъ бѣше рѣшенъ и на най крайни срѣдства . . . Засипаха се клѣвети, инсинуации противъ социалистигъ, прогрессистигъ, либералигъ. . . Послѣднитъ двѣ партии изгубиха смѣлостта забравиха „великитъ начала на XIX в.“ и показаха се готови на много отстъпки, тайничката като се радваха че се отгърватъ отъ силенъ политически съперникъ. Но Бисмаркъ се не задоволяваше съ това. Той распусти Рейхстага, като очакваше подъ впечатлението на току-що станалитъ атентати, да спечели много

мѣста въ парламента за интимнитѣ си приятели—Феодално-консервативна партия. При всичко че Бисмарковитѣ органи и правителственнитѣ агенти употрѣбиха всички срѣдства да насѣкват населението противъ социаль-демократитѣ, тѣзи успѣха да съединятъ около освободителното си знаме 437,158 избирателни гласове и прокараха 9 депутати.

Обаче исключителния законъ противъ социалистигѣ биде приетъ отъ Рейхстага на 21 окт. 1878 г. и веднага се започна едно диво гонение противъ всичко, което носеше социаль-демократически характеръ. Въ растояние на 7 мѣсеца 147 периодически и 278 неперидически социалист. издания бидоха запрети, 217 дружества и 5 вспомогат. каси бидоха закрити. На 28 Ноемвр. 78 г. Бисмаркъ провъзгласи столицата Берлинъ, Потсдамъ и околността въ малко осадно положение и веднага, на другия день, 67 души отъ най виднитѣ привърженици на социализмътъ, повечето семейни хора, бидоха изгонени и съсипани материално. Още стотини отъ другигѣ мѣста на империята последваха подиръ горнитѣ . . . Унищожението на вѣстниците и списанията, запрещението на брошуритѣ и книгитѣ, закриванieto на дружествата и каситѣ, донедоха до съсипване 14-тѣхъ печатници на партията. Много стотини хора, които намираха занятия като редактори, администратори, експедитори и други помощници загубиха прехраната си А при това, непрекъснато едно подиръ друго вървяха преследвания и гонения на най извѣстнитѣ социалисти, тайни и явни полицейски надзори, затваряния, домашни обиски, задържане на писма и рѣкописи . . Излѣзоха на лице тайна полиция, шпионства, доноси, прочутитѣ agents-provateurs*.) Въ 1880 г. Хамбургъ, Алтона, а по сетнѣ Ляйпцигъ и околността бидоха провъзгласени сѣщо въ осадно положение. . . То бѣше истинска Sozialisten-Lagd (ловъ на социалисти). . . .

Слѣдъ 11 години диви и безпощадни гонения социализмътъ трѣбваше да бѣде унищоженъ въ Германия. Но излѣзе нѣщо друго. Отъ избирателнитѣ урни въ 1890 г. социализмътъ излѣзе тържествующъ побѣдителъ, съ 1,427,298 гласа, които съставляваха $\frac{1}{5}$ отъ всички подадени гласове въ империята**) и които направиха социаль-демократитѣ най силната партия въ Германия. Това бѣше най силния ударъ нанесенъ на Бисмарка и неговата жестока политика. Тѣзи милионъ и половина социалистически избирателни гласове пометоха на 20 Февр. 1890 г. „исключителния законъ“, а заедно съ него и създателя му Бисмарка. Императоръ Вилхелмъ II поблагодари Бисмарка за „дългогодишнитѣ му отечестволюбиви старания“ и „желѣзния Канцлеръ“ се отдрѣпна въ уединението и тишината на Фридрихсруе, дѣл

*) Правителств. агенти-шпиони, които се преструватъ на най крайни анархисти, революционери, увличатъ довѣрчивитѣ лица въ нѣкой комплотъ и въ сѣщото време съобщаватъ гдѣто трѣбва.

**) Всичкитѣ подадени гласове въ първитѣ редовни избори бѣха 7,228,542, които се распредѣля между 12 различни партии.

боко замисленъ върху въпроса : какви ли тайни закони управляватъ човѣческитѣ общества ? Социаль-демократитѣ приготвиха при едни допълнителни избори прекрасенъ сюрпризъ на своя гонителъ. Въ една отъ затытенитѣ избирателни околии на Ханноверъ (19-а изб. окол., Гюостмунде) биде поставена кандидатурата на великия Бисмаркъ, а социалиститѣ му противопоставиха кандидатурата на единъ обикновенъ продавачъ на цигари. При всичкитѣ усилия на противниците на социалиститѣ „най великия отъ съвременнитѣ нѣмци“ „сътзателя на всичко велико, съ което нѣмеца се гордѣе и слави“, „железния канцлеръ“ князь Бисмаркъ, не можа да излѣзе побѣдителъ при първитѣ избори и остана да мѣри величнето си, при вторитѣ избори, съ социалистическия продавачъ на цигари. . . Sic transit gloria mundi—Така изчезва свѣтовната слава—повториха си печално историцитѣ на днешнитѣ времена.—Слѣдъ 11 години, 11 мѣсеца и 11 дена „Исключителния законъ противъ социалиститѣ“ престана да съществува. Съ него се свърши една отъ най-печалнитѣ и най-позорнитѣ страници на новата нѣмска история. Много злини, много семейни нещастия причини той на отдѣлни личности, много материални жертви погълна той, но социализмътъ, социаль-демократическата партия излѣзе мощна, тържествующа, още единъ пътъ като доказа на свѣтътъ, че никакви насилственни срѣдства не сж въ състояние да въспржтъ ония народни движения, които съ естествена необходимостъ произхождатъ отъ самата природа на общественитѣ условия. Това разбраха и властъ имѣющитѣ противници на социализмътъ и ревностно се заловиха на нова борба, борба съ „духовни оржия“. Такова едно „духовно оржие“ прусското правителство мислѣше че намѣри въ училищния законъ.

Ний по-горѣ казахме, че въ прусския Ландагъ влизатъ представители отъ слѣдующитѣ партии : консерватори, католици, поляци, умѣренни консерватори, националь-либерали и прогрессисти. Щомъ училищния законопроектъ стана извѣстенъ, всички тѣзи партии взеха определено положение спрямо него : консерваторитѣ, центрътъ и поляцитѣ за проекта, а останалитѣ—*противъ*. Всѣка една партия имаше свои особенни основания да отхвърля или приема проекта, но публично, въ дебатитѣ и прессата—въпросътъ прие до нейдѣ конституционенъ, до нейдѣ културенъ характеръ. Правителството настояваше, че училищния законъ не е друго нищо освѣнъ кодифицирванieto (узаконяванието) на отдавна съществуващата практика и че съ него се изпълняватъ предписанията на конституцията за свободата на преподаванието и свободата на вѣроисповѣданията. Че единъ пътъ религията допусната въ възпитанието, трѣбва да се признае необходимостта за преподаванието на едно вѣрочение и че всѣко вѣроисповѣдание има право да контролира това възпитание и да дава удобрението си за назначението на възпитателитѣ. Привърженицитѣ на проекта шумно одобряваха тѣзи обяснения.

Умѣреннитѣ консерватори заявиха, че тѣ съвсѣмъ не отричатъ добритѣ страни на проекта, но тѣ би желали да не се дава такава голѣма преимущество на духовенството. Ако правителството се съгласи, казваха тѣ, на нѣкои измѣнения въ смисълъ на усиление свѣтския контролъ надъ училищата, тѣ, умѣреннитѣ консерватори, могатъ да му дадатъ поддръжката си. Най непротивими се оказаха националъ-либералитѣ и прогрессиститѣ. — Мѣчно бѣше отпърво да се разумѣятъ основанията на тѣхната оппозиция. Първитѣ, при управлението на Бисмарка, винаги бѣха негови най вѣрни сподвижници, а управлението на „жѣлзния канцлеръ“ се отличавахе по крайната си реакция и по надмѣнното си незачитание на всичко що носи съвремененъ духъ. Невъзможно бѣше, слѣдователно, да се предположи, че нѣкакви либерални, модерни изисквания отъ образованието ги караха да се отнасятъ отрицателно къмъ проекта. Вторитѣ, прогрессиститѣ, при всичко че публично се провъзгласяваха за „свободно мислящи“, показали сж се, въ течение на много-годишната си парламска дѣятелность, такива половинни свободници и страхливи мислители, щото не изгледваше, че този пътъ тѣ ще се поставятъ въ коренна, принципиална оппозиция.

Но невъзможното стана възможно. . . Тѣзи партии наистина поведоха сериозна оппозиция и не на шега отвориха война на реакционерното правителство. . . Само че съкровениитѣ мотиви на тѣхната борба имаха твърдѣ малко общо съ нѣкакви си „требования на XIX вѣкъ“. И националъ-либерали и прогрессисти гледаха съ страхъ на усиляването на католическата партия и на явното стремление на прусското правителство да върви наедно съ консервативно-религиознитѣ елементи на камарата. Училищния законъ явно допущаше голѣма намѣса на Църквата въ народното образование и католицитѣ щѣха да съумѣятъ напълно да се възползуватъ отъ това си право. Прокарването на закона означаваше една побѣда за католицизмътъ. А тѣ, либерали и прогресисти, се смѣтаха за най-главни поддръжки на „славната културна борба“, която въ очитѣ на протестантското население на Германия и въ очитѣ на всички либерално-прогрессивни елементи на нѣмския народъ, па даже и на образована Европа, минаваше за борба на науката и либералнитѣ начала противъ духовната и свѣтската власть на католицизмътъ, т. е. противъ една сила, която съ вѣкове е държала човѣчеството въ робство, невѣжество и тъмнина. Освѣтъ това, за тѣзи партии, а особенно за прогрессиститѣ, това бѣше удобенъ случай да излѣзатъ като защитници на модерното образование. За тѣхъ бѣше толкова по-лесно да разиграятъ ролята на високо-културни и свѣтли личности помежду крайнитѣ реакционери на Ландтага, че социалъ-демократитѣ нѣматъ тамъ достѣпъ, и, слѣдователно, нѣматъ възможность съ своитѣ рѣчи и предложения да изобличатъ страхливостта и половинността на либералното имъ кокетничане съ истинско-свѣтитѣ требования на днешната наука и днешното образование. —

Нееднократнитѣ заявления, въ послѣдно време, на императора Вилхелма II-й, че „Царската воля е най-високий законъ“, „*Sic volo, sic jubeo*“ (така го искамъ, така го заповѣдвамъ), повтарянето му при разни случаи, че той е „самъ господаръ въ земята си“ и че „ще смаже всѣкиго, който му се противи“, обръщането му къмъ войската и къмъ феодалитѣ, като къмъ негови въ всичко послушни оръдия—всички тѣзи крайно авторитарически замашки породиха силно негодование въ нѣмския печатъ и голѣмо безпокойство за бъдъщото въ нѣмското общество.

Това безпокойство се отрази на отношенията на партиитѣ въ Рейхстага и Ландтага по между имъ и къмъ правителството, което очевидно диреше опора у консерваторитѣ и католицитѣ. Водителя на националъ-либералната партия Беннигсенъ бѣше се изразилъ въ Рейхстага, че подиръ приемването на търговскитѣ трактати, сирѣчь, подиръ спирането на покровителственната митническа система, противоположноститѣ между разнитѣ части на либералната партия сѣ отстранени и сега се явява възможность за сближение. Прогрессиста Рихтеръ посрѣщна подадената рѣка и заяви, пакъ въ Рейхстага, че „нѣмското гражданство е далечъ отъ да има онова влияние, което му се пада“ и посочи като почва на сближение въпроса за училищния законъ, внесенъ вече въ Ландтага. И наистина, училищния законопроектъ бѣше удобна почва за сближение на двѣтѣ до сега враждебни либерални партии—националъ-либерали и прогрессисти. Рикертъ, виденъ представител на послѣднитѣ, заяви въ Ландтага, че благодарение на Бисмарковата система *Divide et impera* (раздѣляй и владей) е станало расцѣплението на либералнитѣ елементи. Ако сегашния канцлеръ сѣди правилно за бъдъщото трѣбва самъ да се погрижи за създаването на една голѣма либерална партия. Ний трѣбва да имаме една голѣма либерална и една голѣма консервативна партия.

И помъчиха се двѣтѣ партии да осъществятъ тази си мечта . . . Тѣ се обявиха срѣщо проекта и отвориша война на правителството. Обаче не току тѣй лесно бѣше да се събори проектъ. Консерваторитѣ, центрътъ и поляцитѣ съставляваха болшинство и нѣмаха причина защо да отстъпватъ. Въ Ландтага, значи, нѣмаше надѣжда за сполука и затова тѣ, националъ-либерали и прогрессисти, се обърнаха къмъ друго срѣдство, къмъ английското „натискъ отъ отвънъ“, и опитаха се да повдигнатъ общественното мнѣние на Пруссия и Германия противъ проекта. Разбира се, че едно широко и активно общественно движение не може се захвана на основание само на пѣсни партийни интереси и затова оппозицията се постара да придаде на борбата си принципиаленъ характеръ, характеръ на едно прогрессивно движение за въ интереса на науката и модернитѣ общественни требования. Само по такъвъ начинъ тѣхната борба можеше да получи всеобщо значение и да възбуди живото съчувствие на страни и държави, малко или много заинтересувани въ благоприятния ис-

ходъ „на новата културна борба“. Либералитѣ и прогресиститѣ на Германия иматъ своята почва въ срѣдата на капиталистическата класа, въ дребната буржуазия и въ така нарѣченитѣ буржуазни интеллигентни слоеве на обществото. А духовнитѣ, ако не и материалнитѣ интереси на тѣзи класове съвпадатъ съ интереситѣ на сѣщитѣ класове въ повечето европейски държави, а особено въ тѣзи, гдѣто интернационалниятъ католицизмъ и феодалнитѣ реакционери все още иматъ преднина въ управлението. Въ Австрия, въ Италия, въ Белгия, па даже и въ Франция, — гдѣто обикновено съ присмѣхъ се отнасятъ къмъ старческото безсилie на нѣмския либерализмъ, — зачуха се грѣмки гласове за освободителнитѣ идеи на XIX в., за тъмната сила на католическото духовенство. Особено съ голѣмо напъжение слѣдяха въ Австрия за тая борба. А тя бѣше дѣйствително шумна. Цѣлия нѣмски либерализмъ се повдигна на кракъ. Печатътъ заговори на единъ дързъкъ, едва ли не революционенъ езикъ, а този печатъ е единъ отъ най виднитѣ въ Германия и въ Европа. Отъ всички мѣста се засипаха протести, много събрания въ по-главнитѣ градове изявиха своето недоволство отъ училищния законопроектъ. Ландтага бѣше затрупанъ съ прошения за унищожението на зловредния законъ. Тѣзи прошения излизаха отъ много общински свѣти на Пруссия, почти отъ всички градски свѣти, начело съ Берлинския (гдѣто прогресиститѣ и социал-демократитѣ правятъ болшинство), отъ много политически общества и учителски дружества. Излѣзоха на лице и университетитѣ. Особено силно впечатление направи протеста на Берлинския университетъ, подписанъ отъ такива свѣтила на науката, като Вирховъ, Хелмхольцъ, Момзенъ. Така се размърда голѣма частъ на нѣмското общество и училищния законопроектъ премина отъ злитѣ на Ландтага въ колонитѣ на вѣстникитѣ, а отъ тамъ предъ сѣдѣтъ на „възмутеното общественно чувство“.

Едничката партия, която спокойно и хладнокрѣвно слѣдѣше за тая либерална „културна война“ бѣше нѣмската социал-демократия. Законопроектътъ за народнитѣ училища отдаваше преди всичко дѣцата на работното население въ рѣцѣтъ на Църквата, но това население е изключено отъ да участвува въ законодателството на Пруссия. При все това социал-демократическата партия, вѣрната и неустрашимата представителка на това население, винаги е давала своята поддръжка на прогресисти и либерали, кога работата се е касаяла до една дѣйствително сериозна крачка напредъ въ дѣлото на общото народно благосъстояние, до една принципиална оппозиция на реакционнитѣ стремления на правителството или другитѣ партии. И наистина, отпърво, кога се узна законопроекта и кога презъ всички органи на прогресивния и либералния печатъ се повдигна общъ викъ на негодование, кога отъ малко-малко се показва, че оппозицията сериозно е рѣшена да огради училището отъ влиянието на духовенството, социал-демократическия печатъ я поддържа съ

всичкото си влияние. Но това бѣ не за дълго. Либералната оппозиция се оказа страхлива и не посмѣ да одържи въпроса на принципиална почва. Едно подиръ друго тя погребѣ „великитѣ си начала“, оплаши се отъ хвърленитѣ отгорѣ ѣ обвинения въ „атеизмъ“, въ стремление да „изгони религията отъ училището“, да „подкопае авторитета на Църквата и държавата“ и като давящъ се челоуѣкъ се залови о кирлявото принципче: „Законното влияние на религията въ училището“. Тогава нѣмската социалъ-демокрация въ хилядний пѣтъ се убѣди, какви не надежни борци за свободата сѣ днешнитѣ прогресисти и либерали, и отъ всички краища на Германия започна да сине върху имъ присмѣхъ, подигравки и презрѣние.

И, дѣйствително, тѣзи либерални „революционери“ не заслужваха по-друго отнасянис. Тѣхнитѣ „принципи“ бѣха подстрижени и гладко вчесани. Тѣ не можаха да се дигнатъ даже до гледището на съратника си профессора Вирховъ, който така ясно изложи съ рѣчта си въ Ландтага, какъвъ трѣбва да бѣде възгледътъ на единъ истински прогресистъ върху въспитанието въ народното училище. „Азъ тщетно пребъркахъ историческитѣ си познания, каза той, за да дира примѣръ, гдѣто нѣкоя държава да се е основавала върху двѣ вѣронеповѣдания. Теократическитѣ периоди винаги сѣ тикали челоуѣчеството назадъ. . . Защо църковното господарство е бивало винаги най лошото и защо подданицитѣ му сѣ се радвали кога минаватъ въ свѣтското господарство, както, напр., въ Италия? . . . Народното училище е рожка на общината, а не на църквата и не на държавата. . . Градското училище е първоначалната основа на народното училище. . . Нравственостъ и религия сѣ двѣ различни нѣща. На свѣта има много религии, но има само една общечелоуѣческа нравственостъ. . .“ На тая общечелоуѣческа нравственостъ би трѣбвало да се въспитаватъ дѣцата въ народнитѣ училища, а не на катехизиси, а не на отвлеченни членове на вѣрата. — Даже тѣзи възгледи се не аресаха на оппозицията и националъ-либералитѣ заявиха, че разсѣжденията на прогресспета Вирховъ върху нравственното въспитание оставатъ за негова смѣтка. Тѣ, господа либералитѣ и прогресиститѣ, кога Рейхсканцлера Каприви ги обвини въ атеизмъ, дигнаха цѣла врява, шумъ и удриха съ юмруци по масситѣ: тѣ не искаха да бждатъ атеисти. За тѣхъ е даже докачително, кога имъ кажатъ, че оппозицията имъ срѣщо законопроекта дава поддрѣжка на атеизма. Като личности, тѣ може да бждатъ каквито щѣтъ, но като партия, тѣ сѣ християне, религиозни, защото религията е необходима за „народа“. Тѣ отхвърлятъ обвинението, че кръговетѣ на нѣмското гражданство искали да направятъ народното училище безрелигиозно. Тѣ не сѣ противъ религиозното въспитание, напротивъ, тѣ искатъ да запазятъ „законното влияние на религията“ . . .

Трудно е да си представя челоуѣкъ по-голъма идейна страхливостъ. За какво споряха тогаватѣзи господа? За какво бѣше тѣхната

шумва оппозиция? Оппозиция бѣше пуждна срѣщо правителството, срѣщо крайно реакционернитѣ замашки на императора Вилхелма II-й, оппозиция бѣше нужна срѣщо усилюващото се влияние на католическата партия,—но липсваше куражъ да се искаже това, липсваше неустрашимата рѣшителностъ на истинскитѣ борци за народни права, липсваше убѣденността на истинскитѣ ратници за свѣтлината и науката. Минаха безвъзвратно ония стари добри времена когато народнитѣ маси, множеството на работния народъ, увлѣченъ отъ надѣжда за по-свѣтло съществуване, изпълняваше редоветѣ на тѣзи духовни банкроти и имъ придаваше сила, значение и принципиална твърдостъ. Тѣзи народни маси стоятъ сега отстрани и се подсмиватъ на умственното и нравственното безсилие на ония политически акробати, които така нагло заявяватъ, че „религията е необходима за народа“, необходима е да го държи въ невѣжество и робство,—плячка на духовната и материалната експлоатация на власт имѣющитѣ. Тѣзи маси въ безбройни събрания искаха своето отношение къмъ законопроекта, отношение принципиално. Тѣ заявиха, че религията трѣбва да бѣде частно дѣло, че никой въ свѣта рѣшително нѣма право да налага нѣкому какво да е вѣроисповѣданіе, каква да е религия, — това е дѣло на съвѣстѣта, която трѣбва да бѣде свободна като мисълта, като всеко високо проявление на човѣческия духъ. Училището трѣбва да бѣде свѣтско, казваха тѣ въ единодушно приетитѣ си резолюции, и никакви общественни сумми не трѣбва да се употребяватъ за каквито и да е църковни цѣли. Тѣ грѣмко искаха негодованието си, че ни единъ представителъ отъ засѣяненитѣ въ Ландтага партии не се е поставилъ на това безпристрастно и научно гледище, и че съставената, на основание трикласната избирателна система, прусска камара не е въ състояние да изрази волята на народната масса. Затова: Долу трикласната избирателна система! Да живѣе всеобщото, прямо и тайно избирателно право! — Народната масса, която умѣеше да държи такъвъ езикъ, бѣше отдавна отърсила прахътъ на либералната страховитостъ и неопредѣленностъ,—тя бѣше оня работенъ народъ, който се нарича *Германски Социалъ-демократия*.

И противъ тая високо-съзнателна общественна сила се насочваше училищния законопроектъ? Дѣцата на тѣзи просвѣтени маси църквата и правителството искаше да възпитае въ соломоновото: „Бой се отъ Бога, почитай Царя“ съ притурка на буржуазното „Робувай на капитала“? Даже хългавия прогресистъ Рихтеръ забѣлѣза въ Ландтага за недостатъчността на това срѣдство. „Тринадесетъ години, каза той, азъ се боря съ социалъ-демократията и ви казвамъ, че много се лъжите, ако вѣрвате по такъвъ начинъ да я унищожите. Който вѣрва въ това, изглежда ми като човѣкъ, който съ дървенъ мечъ отива на война. Съ катихизисъ не можете доказа неоснователността на социалъ-демократическитѣ учения. Училището трѣбва да развива разума, ако

искате да се борите съ заблужденията. Социалъ-демократитѣ могатъ преспокойно да гледатъ на този законопроектъ“.

И погледнаха социалъ-демократитѣ спокойно и отбѣлѣзваха хладнокрѣвно пораженията на либералнитѣ принципи и тържеството на реакцията. Злополучния законопроектъ биде предаденъ за изучаване на една 28 членна комиссия. Разискванията въ Ландтага, въ комиссията, въ печата, въ обществото не останаха безъ влияние на ръководящитѣ сфери на Царство Пруссия. Министрите на умѣреннитѣ консерватори, че законопроектъ оставя твърдъ голѣмъ просторъ на Църквата намѣри благосклоненъ приемъ у приближенитѣ на императора. Евангелическата Църква съединява държавната и духовната властъ въ ръцѣтъ на едно и също лице. Другояче е съ католическата църква, която стои като самостоятелна и независима властъ сръщо държавата и има сѣдалището си зънъ отъ империята. Колебанията на една частъ отъ така нарѣченитѣ нѣмски—консерватори и на нѣкои твърдѣ правовѣрни представители на евангелическата Църква, които не искаха да дѣлятъ властѣта си съ католицитѣ, както и страхуването да стане католическата Църква твърдѣ независима отъ държавната властъ и, по такъвъ начинъ, да се изпълзни съвсѣмъ отъ влиянието на последния—пробиха си пътъ въ настроението на императора и той отдръпна проекта. Министрътъ на просвѣщението графъ Зедлицъ и министръ-предсѣдателятъ на прусското правителство графъ Каприви подадоха оставкитѣ си, които бидоха приети. Графъ Каприви си остана само имперски канцлеръ.—Либералитѣ и прогрессиститѣ видѣха въ отдръпването на проекта и въ оставката на Зедлица тържество на своята оппозиция. Ликуванията имъ бѣха безкрайни. Обаче само политическото късогледство и разиграното въображение можеха да съгледатъ въ това—побѣда на либерализма. Ний казахме по-горѣ кое накара императора да отдръпне проекта; а графъ Зедлицъ излѣзе отъ министерството, не като поразенъ противникъ, а като скроменъ побѣдителъ, който съумѣ да постави на дневенъ редъ такъвъ реакционенъ проектъ, който измъкна едно по едно отъ либерали и прогрессисти признаването на до-сега сѣществующитѣ училищни наредби и отстъпването отъ прехваленитѣ имъ либерални начала въ дѣлото на народното образование.

Ако ний нѣколко пѣти се отзовахме за проекта като за крайно реакционенъ, това още не значи, че до-сегашнитѣ училищни наредби сѣ били кой-зна колко либерални. Напротивъ, проекта узаконяваше сѣществующата практика по управлението на училищата, а тая практика бѣше се изработила презъ всичкото време на Бисмарковото господаруване, сир. презъ онова време кога Нац.—Либералитѣ бѣха най-силната и най-влиятелната партия въ цѣла Германия. Либералитѣ се умѣрушваха кога имъ се говореше, че отъ много десетини години насамъ практиката не е била по-друга, а пъкъ прогрессиститѣ съ отговора си че „не е била така“, показваха едно, пълното си незнание на онова, що се

е вършило въ народнитѣ училища и второ, косвенно одобряваха съществуващото. Почти ни въ едно отъ прошенията и протеститѣ подадени въ Ландтага отстрана на либералнитѣ и прогресивнитѣ общински съвѣти, събрания и общества, почти ни въ едно отъ тѣхъ не се предявяваше исканието на едно свободно отъ всеко вѣроисповѣдание училище. Тѣзи заявления бѣха също така реакционерни, както и законопроекта и, може би, по-опасни, защото тѣ прикриваха тъмната страна на съществуващата училищна наредба. Колкото за тържеството на „либералнитѣ начала“, ний показахме по-горѣ на какви парцали се обърнаха тѣ въ рѣцѣтъ на оппозицията. Страхътъ ѝ да се застъпи за спечеленото *отъ миналитѣ поколения, съ кръвъ и неимоверни усилия* придаваше на реакцията все по-голямъ и по-голямъ куражъ. Така, въ единъ правителственъ органъ се появи една чудовищна статия за университетскитѣ професори, въ която се прокарваше мисълта, че при назначаванieto на професоритѣ трѣбва правителството да обръща внимание на *християнското чувство* на кандидата. „*Всяка лекция на единъ неспрующъ професоръ значи една стъпка назадъ въ цивилизацията*, колкото ученъ и да е той“ . . . Съчиненията на такивато сж отрова за младото поколение и за работния народъ. . . „Който е невѣрующъ, той не трѣбва да бжде храненъ отъ държавата. . .“ провикваше се правителствения органъ. Тамъ гдѣто единъ правителственъ органъ, въ самия разгаръ на една „ожесточена борба за свободата на училищата“, *сжте* съ такъвъ езикъ да закачи отъ вѣкове освѣтената „академическа свобода“ на университетитѣ и да хвърли калъ върху всички свободни мислителни, които съставляватъ гордостта не само на нѣмския народъ, но и на цѣлото човѣчество, тамъ „либерализмътъ“ трѣбва да е на издѣхване. И наистина той подписа присѣдката си, като призна „законното влияние на религията въ училището“, като се искаше „за религиозното възпитание на ученицитѣ“. Какво ще произлѣзе отъ това признаване въ една страна, гдѣто има двѣ припознати вѣроисповѣдания? Една частъ отъ ученицитѣ ще вземе въ рѣцѣтъ си Лютерова катехизисъ и ще се научи да презира отъ все сърдце католическия „антихристъ“ и „панищашкитѣ“ учения и обряди, а другата частъ отъ ученицитѣ ще се научи наопаки, да проклѣна и да се отвръщава отъ Лютеровото еретичество. И на такава почва ще се гради *нравственното и патриотическото възпитание* на младото поколение? И това означавало *побѣда* на „либералнитѣ начала“?

Намѣриха се органи въ западна Европа и въ Россия, които придадоха голѣмо значение на тая либерална война, като я причислиха къмъ едно отъ най-крупнитѣ събития на XIX-й вѣкъ. Тая шумна врява може, дѣйствително, да има значение, но то е по-скоро отъ симптоматически характеръ. Тя извади наявѣ признаци отъ старческото безсилie на европейския либерализмъ, който не е въ състояние да закрили даже собственното си съществуване, а камо ли да извоюва едно свѣтло бждѣще за пробуде-

нитѣ вече народни маси. Днешния либерализмъ се оказва безпомощенъ и жалко-безсиленъ срѣсно срѣдне-европейската реакция и срѣсно несъмнѣнно могъщия интернационаленъ католицизмъ, който искусно умѣе да се привива къмъ всички видове управления, да става монархически въ Германия и Австрия, либераленъ въ Англия и Ирландия, республикански въ Франция и, напоследѣтъ, да приема даже мантията на социализма въ лицето на много свои представители, като покойний кардиналъ Маннингъ въ Англия и дюкъ де Мюнъ въ Франция. На тая крайна държавна и религиозна реакция, трѣбва да се противопостави друга еднакво-могъща, убѣдена и непоколебима сила и тая сила е вече има, изникнала отъ недрата на работния народъ, тя е—*модерната социалъ-демокрация*. Когато Импереквия канцлеръ Графъ Каприви заяви въ Ландтага съ войнска храбростъ, че *атеизмътъ е неприятелъ*, нѣмекитѣ социалъ-демократи му припомниха друга една дума, казана сѣщо въ една камара и отъ чловѣкъ, който като политикъ и войникъ—макаръ и никога да не е носилъ униформа—сигурно може да се мѣри съ гонодина Каприви. Тѣ му припомниха знаменитата дума на Гамбетта: *Le cléricalisme c'est l'ennemi*—клерикализмътъ е неприятеля!

Противорѣчиата на съвременнитѣ общественни течения сѣ до толкова изострени, щото никакъвъ срѣденъ пѣтъ не съществува днесъ, въ областта на економическия животъ, между капитализма и социализма и, въ областта на умствения животъ, между авторитета на църковния догматъ и свободното културно развитие на чловѣчеството. Капитализмътъ все повече и повече търси днесъ опора въ Църквата и въ държавната реакция и ги преобрѣща въ послушни оръдия за държение народитѣ въ робство и тъмнина. Само международната социалъ-демокрация се явява днесъ като освободителната сила; тя е единичкия неустранимъ борецъ за правата народни. Който дига рѣка срѣсно социализма, той посѣга на модернитѣ идеи, той хвърля камъкъ върху всичко свѣтло съ което се гордѣ чловѣчеството.*)

*) По нѣмание мѣсто, прегледа за насилията надъ солдатитѣ остава за друга книжка.

ИЗЪ ОБЩЕСТВЕННАТА ХРОНИКА.

Народничеството, неговата същност и неговото безсилие да помогне на народните маси. — Революционното значение на капиталистическото производство и реакционното значение на народничеството у насъ. — Социалната Демократия и народните маси.

Ний не еднажъ показахме на фактътъ, че нашата държава вече налучка естествения законъ на своето развитие. А естествения законъ на нейното развитие въ сегашно време не може да бжде другъ, освѣнъ развитието на капиталистическото производство. При това животътъ всѣки день ни донася нови доказателства, които ни показватъ, че капиталистическото производство у насъ се развива бърже. Отъ друга страна, въ единъ отъ предишните броеве на „День“ показахме и на утѣшителния фактъ, че нашата държава отъ година на година по ясно определя своята економическа политика, по-ясни ѝ ставатъ нейните економически задачи. Още отъ освобождението нашата държава се намѣри предъ загадката: или да се обърне на робиня на чуждите експлуататори, или да развие у себе си новитѣ начини на производство, да развие капиталистическото производство. Съвършено естествено е стремлението на нашата държава да развива у себе си послѣдното. Защото, щомъ се освободихме, нашия животъ падна подъ пълното влияние на законитѣ на стоковото производство, на капитализма. Тѣ ни диктуватъ начинътъ за живѣяние. За това най-важната задача на нашата държава, на нейните водители и на всѣки дѣятелъ е—да спомога за по-лесното и по-бързото раждане и развитие на съвременнитѣ начини за производство. Въ това се заключава напредъка на нашата държава. И толкова по-голъмъ ще бжде тоя напредѣкъ, колкото по-ясно съзнаватъ личноститѣ, а най-вече ония, които сгоятъ на чело на държавата, нуждата отъ по-усъвършенствовани начини за производство, нуждата отъ развитието на производителнитѣ сили на страната. Всѣка крачка напредъ въ тоя пѣтъ на економическото ни развитие не можемъ да я не смѣтаме за естествена, дѣто ще рѣче, и за желателна.

Но економическото развитие у насъ се захвана твърдѣ неотдавна. Макаръ то въ такова кратко време и да напредна, но пакъ старитѣ начини на производството още не сѣ окончателно замѣстени. Редомъ съ началото се машинно и рѣчно капиталистическо производство и размѣна още съществуватъ дребното производство и търговия. За това на почвата на послѣднитѣ у

насъ се държатъ и още много стари понятия и идейни направления. Такова е, напиримѣръ, *народничеството*, което нѣкои се мъчатъ да го въскрѣсятъ у насъ и да го препорѣчатъ за едно прогресивно направление и като противовѣсъ на *социалъ-демократическото движение*. Едно това, че народничеството се въскрѣсява и се препорѣчва като противовѣсъ на социалъ-демократизма, ни показва, вече, отъ какво свойство е то. Но и вънъ отъ това, пита се: какво е нѣщо народничеството? Каква е неговата сжщностъ?

Народничеството е идея стара, която пониква на почвата на старитѣ економически условия, на почвата на економическитѣ наредби, основани на дребното производство. Народничеството, както се вижда и отъ самото му название, е идея да се работи за доброто на народната масса. Но какъ да се работи за доброто на народната масса? Народничеството, като се опира на економическитѣ наредби, основани на дребното производство; смѣта за главно условие на народната доброчестина спазването именно на тия економически наредби. Веѣкой да бжде самостоятеленъ производителъ на всичко, що му е потрѣбно, веѣкой да има късь земя или извѣстенъ занаятъ—тоя е идеалътъ на народничеството. Като излиза отъ това, народничеството смѣта за вредно на народната масса всичко онова, що води къмъ съсипване на тия стари економически наредби, и за полезно всичко онова, що благоприятствува на благосъстоянието на народнитѣ маси при старитѣ му економически условия.

Но дребното производство и дребната размѣна сж едно *неразвито економическо състояние*, което веѣкога е наклонно да се измѣни. За това економическитѣ наредби, основани на дребното производство и размѣна, сами въ себе си, въ своята си неразвитостъ, носятъ собственното си съсипване. Народничеството, за да предварди старитѣ економически наредби отъ собственното имъ съсипване и за да ги запази, дири срѣдства въ разпространението на „просвѣщението“ срѣди народа и идеитѣ за „хуманностъ и справедливостъ“ къмъ народнитѣ маси срѣди управляющитѣ класи. За народничеството „просвѣщението“ на народа се явява всеисцѣляюще срѣдство. Упадъка на народния поминѣкъ то го дава на невѣжеството на народната масса; изникванието на политически условия, които сж вредни на последнята, го дава пакъ на невѣжеството на народа: повдиганието на народния поминѣкъ и премахванието на неблагоприятнитѣ политически условия народничеството очаква пакъ отъ „просвѣщението“ на народната масса. По-нататѣкъ то не му мисли. Между това дребното производство само прави невъзможно разпространението на просвѣщението срѣди народнитѣ маси. При него народнитѣ маси сж роби на земята и на първобитнитѣ сѣчива, които сковаватъ духътъ и ги занимаватъ съ такива домашински дреболии, които затжняватъ способноститѣ имъ. При такива економически условия „просвѣщението“ би могло само въ

продължение, може би, на много стотини години да повдигне народната маса до едно какво-годе съвѣстяване. Но и това е съмнително, защото економическите наредби, основани на дребното производство и разнѣна, сами създаватъ такива неблагоприятни политически условия, които най малко спомагатъ за просвѣщението на народните маси. Въ страни основани на дребното земледѣлие и занаятите винаги намиратъ най-добра почва за вирѣяне деспотизмътъ и тиранията въ политическата система и произволътъ въ държавното управление. Деспотизмътъ, политическиятъ притѣснение, произволътъ въ управлението винаги се опиратъ на дребните производители, на народните маси, заробени отъ несвършенството на трудътъ и на сѣчивата. Вирочемъ, народничеството е съвмѣстимо и съ *посрѣдствения* политически условия, стига тѣ да спомагатъ за запазването на *економическата посрѣдственностъ* у народа.

Изобщо народничеството, като иска спазването на дребното домакинство, на самостоятелността на всеки отдѣленъ производителъ, съ това се бори за спазването на *дребността*, на *ограничеността*, на *посрѣдствеността* въ всеко отношение. За това народничеството като идейно направление е такова, което не носи въ себе си идеята на развитието на прогреса. То е идея на застоя, на неподвижността, на ограничеността въ живота. Народничеството иска, щото народа да си остане за винаги при старитѣ не развити економически наредби, при които той никога не може да се издигне до едно наистинна високо човолѣческо положение, до единъ истински свободенъ животъ. Народничеството е свършено неспособно нито да приготи едно по-свѣтло бъдеще за народа, нито да го просвѣти. Даже нѣщо повече: до колкото народничеството защитава старитѣ економически основания на народния животъ, до толкова то се явява едно *направление реакционно*.

Преди нѣколко години народничеството у насъ съставляваше программа на нашитѣ „либерални“ и „народно-либерални“ партии; то съставляваше държавната економическа политика и се смѣташе за най прогресивно направление. Цѣлата държавна политика бѣше насочена на това, щото да се ограда дребното земледѣлие и занаятите. Съ тая цѣль явно се туряха прѣчки на економическото развитие на страната, твърдѣ криво се гледаше на частната инициатива въ развитието на едрото производство и нашата държава не само неспомогаше на въвежданieto новитѣ начини за обработване, но явно ги порицаваше. Отъ друга страна, нашитѣ държавни мѣже съ закони унищожаваша държавнитѣ земи, като ги обръщаха отъ държавна собственостъ, която можеше да се експлуатира по-разумно, въ частна дребна собственостъ, уголѣмението на която се заирѣтяваше. Изобщо идеалътъ на нашитѣ държавни мѣже преди бѣше старото *посрѣдствено* (нито лошо, нито добро, никакво економическо) състояние на народа, а съ това и поддържанieto на *посрѣдствеността* въ нашия животъ. Наистинна,

тая економическа политика обещава да удовлетвори естественното стремление на всекиго към обезпечение на своя животъ, безъ, обаче, да дава едно продължително обезпечение. Но и да допуснемъ даже, че тая економическа политика може да даде едно по-продължително обезпечение на живота на народнитѣ маси, пакъ тоя животъ не съдържа нищо идеално: той пакъ ще бѣде животъ ограниченъ, посредственъ, който прави народа робъ на нуждата и който съвсѣмъ не му обещава да го освободи нѣкога отъ това економическо робство и да го направи истиненъ господаръ на природнитѣ сили и наистина свободенъ. Впрочемъ съ искусственията запазване на дребното производство у насъ съвсѣмъ не може да се достигне обезпечение на едно по-продължително задоволително съществуване на народната маса. Защото, както едрото производство се стреми да стане все повече и повече едро, така и дребното производство има обратното стремление да става по-дребно и по-дребно. А както е извѣстно, при дребното производство не могатъ да се прилагатъ техническитѣ усъвършенствувания и чрезъ тѣхъ да се освободи населението отъ економическото робство на собствената си земя и собственния си занаятъ, а при наклонността му да става съвсѣмъ дребно вече съвършено не е възможно да се прилагатъ никакви усъвършенствувания къмъ земледѣлието и никакво искусство къмъ другитѣ клонове на народния поминѣкъ. Ако нашия народъ можеше да бѣде запазенъ отъ влиянието на съвременното капиталистическо производство, тогава щеше да дойде или до една всеобща сиромашия и най-тѣжки политически и обществени условия за съществуване, или пъкъ да дойде до съвременнитѣ пачини на капиталистическото производство. Но нашия народъ не можеше да бѣде запазенъ отъ влиянието на капиталистическото производство. Нашитѣ дѣятели се мъчиха да попрѣчатъ на него, но то на сила ни повлече подирѣ си.

Отъ освобождението насамъ и съ встъпването на нашата държава въ близки сношения съ културна Европа тутакси се захвана влиянието на капиталистическото производство върху нашия животъ. Това влияние най-забѣлзано се отрази на градоветѣ и върху занаятитѣ. Постоянното сѣсипване на послѣднитѣ се захваща още отъ самото начало на нашето освобождение и козкото по-насамъ вървимъ, толкова по-осѣтителенъ ставаше тоя упадѣкъ. Впрочемъ това влияние тутакси, макаръ и не толкова забѣлзано, се отрази на цѣлото народно домакинство. Упадѣкъ на селската домашна индустрия така сѣщо се захваща още отъ началото на нашето освобождение. Нахлуването на външнитѣ евтини стоки направи една незабѣлзана революция въ селското домакинство: то се преобрази отъ *изрвобитно*, въ *парично*, въ *стоково*. Тая неосѣтна економическа революция въ селското домакинство, която се извършваше подъ влиянието на капиталистическото производство на културната Европа, създаде единъ вътрѣшенъ пазаръ у насъ, който и предизвика развитието на ка-

капиталистическото производство вжтрѣ въ нашата държава. Както на всѣкъдѣ, така и у насъ развитието на капиталистическото производство се захваща отъ предѣлното и тѣчението, сир. отъ най главния клонъ на народното домакинство. Прилаганието на машинизма въ тоя клонъ вече въ корена подкопава старитѣ економически основи на народния животъ. Първата крачка въ развитието на производителнитѣ сили на страната вече е извършена. Машинното производство постъпенно се въвежда въ всички други клонове на народното домакинство: въ земледѣлието и индустрията. Въ градоветѣ съ съспиванието на занаятитѣ трудътъ и производството се съсрѣдоточи въ фабрики и занаятчийски работилници съ рѣченъ трудъ, основани на капиталистическата експлуатация. Отъ друга страна, съ упадъка на дребното земледѣлие и отъ причини преди всичко чисто економически, земята постъпенно се съсрѣдоточава въ по-едри землевладѣния, въ които се прилага машинното обработване и капиталистическата експлуатация. По-нататъшното това естествено развитие на нашата държава ще, съсипе окончателно старитѣ економически основания, а заедно съ тѣхъ и основанията на народничеството. И колкото по-скоро се извършва това естествено развитие, толкова по-добрѣ,—толкова по-леки ще бждатъ мъченията отъ неговото раждане и отъ неговия вървежъ.

На това естествено развитие на нашата държава народничеството съзнателно противудѣйствуваше. Упадъка на занаятитѣ и на дребното земледѣлие то мислѣше да го спрѣ чрезъ занаятчийски и земледѣлчески училища и изобщо чрезъ „просвѣщение-то“. Но какво излѣзе отъ неговитѣ опитвания? Повечето отъ ония, които свършваха въ тия училища не намираха гдѣ да приложатъ своитѣ технически знания и по неволя допълваха състава на чиновничеството. Колкото до „просвѣщението“ на народната маса народничеството сяко така се оказа безсилно. При всичко това народничеството и сега е готово съ съжитѣ срѣдства да прѣчи на естествения вървежъ на работитѣ у насъ, да повърне колелото на историята назадъ, да спрѣ економическото развитие на страната. Въ това отношение то се явява едно реакционно направление. Намѣсто да спомага на по-лесното раждане на капиталистическото производство, на по-бързото му развитие, то си туря за задача да спира това развитие и съ това да прави мъжнитѣ народни най-тѣжки. Въ това именно се заключава неговата реакционностъ, съ която трѣбва да се бори всѣки, който иска народа да излѣзне отъ неподвижността, отъ ограничеността и вѣчното економическо робуване.

Народницитѣ въ оправдание на желанията си да запазятъ старитѣ економически наредби и да прѣчатъ на развитието на капиталистическото производство показватъ на лошитѣ слѣдствия, които създава послѣдното, безъ да взиматъ предъ очи и добритѣ слѣдствия, които произтичатъ отъ него. Тука вече народничеството се явява безсилно не само въ стремлението си да задържи

естественото развитие на нѣщата, но явява се и съвършено слабо въ разбиранieto на явленията. Народничеството разглежда нѣщата само отъ една страна, безъ да взема предъ очи другата имъ страна, разглежда явленията не въ взаимната имъ свързка, а всеко отдѣлно. Между това, капиталистическото производство, съвременния машинизмъ създава и общественната организация на трудътъ и производството. А това е главното условие за ми-
наването къмъ едно по-идеално общественно състояние, при ко-
ето народътъ може да се освободи отъ економическото робство, въ
коего го държи дребното земледѣлие и занаятитъ съ неусвър-
шенствуванитъ орждия на труда и да го направи истински сво-
боденъ. Коллективния трудъ и коллективното производство, кои-
то създава капитализмътъ—това е необходимото условие, при ко-
его чловѣкътъ най сетнѣ става господаръ на себе си, на при-
роднитъ и производителни сили и истински свободенъ чловѣкъ.
Чрезъ капиталистическото коллективното производство и присво-
яване на продуктътъ—тоя е естественния законъ на разви-
тието на чловѣчеството. Да се прѣчи на развитието на капита-
листическото производство у насъ, ще рѣче да се туря прегра-
ди на създаването на едно коллективно производство, на об-
щественната организация на трудътъ и производството, а това
ще рѣче да се туря прегради на прогресса у насъ.

Наистина, капиталистическото производство събира богат-
ствата въ рѣцѣтъ на малцината и обръща народнитъ маси на
наемни работници, които се ограбватъ отъ капиталиститъ. Но
отъ друга страна чрезъ конкуренцията то постоянно съсипва са-
митъ капиталисти, превръща частната собственостъ въ обще-
ствена и самѣ искава въ лицето на *Социалната Демократия* о-
ржжето, съ което ще бжде най подиръ премахнато заедно съ
всичкитъ му противорѣчия.

Социалната-Демократия въ сегашно време е социално поли-
тическата партия на съзнателната частъ отъ народнитъ маси.
Тѣй като тя е плодъ отъ съвременното капиталистическо произ-
водство, за това колкото повече се развива послѣдното, толкова
повече елементи създава то за уголѣмението ѝ. Социалната-Де-
мократия чрезъ литературна и словесна пропаганда идеитъ на
научния социализмъ, чрезъ водение на *класовата борба* и агита-
ции, все по-голѣмо и по-голѣмо число отъ народнитъ маси съеди-
нява въ една съзнателна освободителна общественна сила, ка-
то я възпитава умствено, нравствено и политически. Крайна-
та цѣль на Социалната Демократия е коллективното ползувание
отъ общественнитъ блага, като слѣдствие отъ коллективния трудъ
и производство, които днесъ създава капиталистическото произ-
водство и изобщо което е неизбежно при машинизма. Преобръ-
щането на машинитъ, фабрицитъ, земята, средствата за съоб-
щение и т. н. въ общественна собственостъ—такава е крайна-
та цѣль на Социалната Демократия. Разрѣшението на сегашни-
тъ противорѣчия и на несправедливостта, които произлизатъ отъ

частното присвояване на общественитѣ блага, които се произвеждатъ отъ колективния трудъ на народнитѣ маси, и премахването на възможността да изникнатъ тия противорѣчия и несправедливости въ бъдѣще, които въ настояще време сѫ прѣчка на човѣческия напредѣкъ, сѫ възможни само при колективното присвояване на продуктитѣ. Прогрессътъ на човѣчеството, справедливостта, най-сетѣ необходимостта турятъ тия задачи на Социалната Демократия.

Социалната Демократия чрезъ редъ минимални искания, които предявява на съвременната буржуазна държава и които се касаятъ до събдването на политически, общественни, економически и просвѣтителни преобразования въ полза на народнитѣ маси, води самитѣ тѣхъ на борба за своитѣ интереси, за облекчение на условията на борбата имъ за пълното освобождение отъ економическото робство и за събдване на крайната цѣль—на колективното производство и присвояване. Така щото Социалната Демократия, като въспитава и просвѣщава народнитѣ маси, най-подирѣ става такава една всеобща народна сила, която сама провъзгласява начинътъ на своето бъдѣще съществуване. За това организирането и уголѣменieto на тая сила, която една само може да осъществи условията, при които е възможно едно разумно човѣческо съществуване на народитѣ — тая е днесъ задачата на искренитѣ народолюбци.

Капиталистическото производство, въ пѣтя на което встѣпи нашата държава, и у насъ организира трудътъ и производството и съ това създава условието за едно бъдѣще колективно производство и колективно присвояване на общественитѣ блага. И нищо не може да отклони нашата държава отъ тоя пѣтъ. Но не ще и дума, че естественното настѣпнително движение по тоя пѣтъ на развитието може искусствено и подъ булото на благото народно да се спира временно. Такова стремление има у насъ народничеството. За това задачата на нашитѣ социал-демократи е двойна: да се борятъ съ реакционнитѣ тенденции, които спиратъ естественното развитие, на нашата сграна и въ същото време да пресрѣщатъ това естествено развитие, да организиратъ Социалната Демократия и чрезъ литературна и словесна пропаганда и агитация още при първитѣ крачки на капиталистическото производство да въспитаватъ народната маса умствено, нравствено, общественно и политически, като правятъ отъ нея съзнателна общественна сила, която се бори за ония економически условия, които наистина ще направятъ народа честитъ, образованъ и свободенъ—сир. за колективното производство и колективното ползуване отъ общественитѣ блага. . . .

К Н И Ж Н И Н А

Критика на философскитѣ предразсѣдци противъ общинното владѣние на земята, Н. Г. Чернишевски. Кв. II отъ „Бѣмарската социалистическа библиотека“, преведе отъ руското задгранично издание Д. Бойкиновъ. София 1892.

Введение къмъ критиката на философията на правото отъ Хегеля. Карлъ Марксъ, кн. III отъ „Бѣмарската соц. библиотека“, преведе отъ руското задгранично издание Д. Бойкиновъ. София 1892.

Н. Г. Чернишевски е единъ отъ най-виднитѣ руски умо-ве въ началото на шестдесетитѣ години. Жестокостта на руското правителство и на руската реакционна партия не дадоха на тоя дълбокъ философски умъ да се развие въ всичката си сила. Чернишевски твърдѣ младъ биде живъ погребенъ въ далечнитѣ пустини на Сибирь. Той биде потъпканъ, но неговитѣ идеи не можаха да бѣдатъ убити. Краятъ на дѣятелността на Чернишевски е началото на руското социално-революционно движение, въ основата на което лѣйнаха идеитѣ на живо-погребения Чернишевски. Тия революционни идеи той разви въ редъ философско-исторически и политико-економически ста-тии. Но най-ясно развива Чернишевски своитѣ социалистиче-ски идеи въ полемиката си съ противниците на общинното вла-дѣние на земята.

Както се знае, общинното владѣние на земята най-дълго време се запази у славянитѣ и главно у русситѣ. При осво-бождението на селенитѣ въ Руссия отъ игото на руското чо-койство общинното владѣние на земята бѣше твърдѣ распро-странено. Тогава се подигна въпроса, трѣбва ли да се запази общинното владѣние на земята или да се унищожи, сир. по-лезно ли е спазванието му или е вредно за успѣхитѣ на зем-ледѣлието. Н. Г. Чернишевски се яви защитникъ на общинно-

то владѣние на земята и въ редъ статии доказва ползата отъ такова владѣние. Една отъ тия статии е и преведената отъ „Бълг. Соц. библиотека“. Заключениета именно на тая статия съставляватъ теоретическото основание на программата на руската революционна партия.

Въ своята „критика на философскитѣ предразсѣдъци противъ общинното владѣние на земята“ Чернишевски разрѣшава двѣ важни питання. А именно: *„висшата стѣпенъ на развитието по формата си създава съ своето начало“*, и *„подъ влиянието на висшето развитие, до което е дошло нѣкое явление отъ общественния животъ у напредналитѣ народи, може сѣщото явление у другитѣ закъснели народи да се развие много по-скоро, като премине отъ нисшата стѣпенъ направо къмъ висшата и прескочи всичкитѣ срѣдни логически моменти“*.

Съ разрѣшението на тия двѣ питання Чернишевски доказва, че висшата форма на владѣние земята не е частното, а общинното и на 34 и 35 стр. той показва преимуществата на послѣдното владѣние предъ частното. Н. Г. Чернишевски доказва съвсѣмъ отвлечено, че висшата стѣпенъ на економическото развитие на чловѣчеството води пакъ къмъ „своето начало“, сир. пакъ къмъ общинното владѣние, което е началото на развитието у всички народи, но къмъ общинното владѣние въ висшата стѣпенъ на развитието по форма. Съ други думи самото економическо развитие води къмъ колективното (общото) владѣние на всички производителни срѣдства. Сега това се доказва съ самитѣ закони на сегашния економически периодъ—на капитализма, открити отъ Карла Марксъ. Въ сѣщность Чернишевски не разрѣшава питаннята съ законитѣ на економическото развитие на чловѣчеството, които водятъ къмъ общинното владѣние, а съ отвлечения законъ за общото развитие на нѣщата. Отъ всичко се вижда, че Н. Г. Чернишевски не бѣше запознатъ съ новото философско учение на Карла Марксъ и съ неговитѣ критически изслѣдвания. За това неговитѣ доказателства излизатъ твърдѣ отвлечени, а явленията взети изъ общественния животъ ги разгледва, не въ зависимостъ отъ економическитѣ условия, а съвършено самостоятелно и даже независимо едно отъ друго. При всичко това Чернишевски съ доказателства взети изъ всички области на знанията съ неотра-

зима ясностъ доказва, че *висшата стъпенъ на развитието по формата си създада съ своето начало.*

Второто питаніе, което разрѣшава Чернишевски е таково: трѣбва ли закѣсенѣлитѣ народи да минатъ срѣднитѣ логически моменти на развитието или подъ влиянието на висшето развитие на напредналитѣ народи могатъ да прескочатъ всички срѣдни логически моменти, като преминатъ отъ нисшата стѣпенъ направо къмъ висшата? Напримѣръ, да предположимъ, че у напредналитѣ народи е осществена коммунистическата организация. Пита се, могатъ ли закѣсенѣлитѣ народи да минатъ отъ своето ниско състояние направо къмъ най-високото, къмъ коммунистическата организация, като прескочатъ срѣднитѣ логически моменти, напр. капитализмътъ споредъ Чернишевски може. Сега впрочемъ е ясно, че такъвъ скокъ отъ ниското състояние направо къмъ коммунистическата организация е невъзможно.

Макаръ Чернишевски и да разрѣшава питаніята отвлечено-философски, но пакъ е ималъ предъ очи единъ конкретенъ случай. Въ Европа сѣществуваше едно движение за обединяването на коммунистическата организация, най-високата стѣпенъ на общинното владѣние по форма. Въ Руссия общинното владѣние сѣществуваше въ нисша форма. Отъ тука логическото заключение е таково: Руссия може да прескочи отъ нисшата стѣпенъ направо къмъ висшата, безъ да мине срѣднитѣ логически моменти на развитието, сир. индустриалното развитие. Но за да мине Руссия отъ нисшата форма на общинното владѣние къмъ висшата нѣмаше материални условия. Дѣйствителността показа, че и Руссия отива по сѣщия пътъ, по който вървятъ и всички други, а първобитното русско общинно владѣние на земята пропада, както пропадна у всички народи.

Току-рѣчи 20 години преди Чернишевски създателътъ на научния социализмъ Карлъ Марксъ разрѣшаваше почти сѣщитѣ въпроси за Германия, каквито разрѣшаваше Н. Г. Чернишевски за Руссия. Но каква голѣма разлика въ разрѣшението, което дава Карлъ Марксъ! Когато послѣдния писа своята статия „Введение къмъ критиката на философията на правото отъ Хегеля“, въ 1844 год., Германия още живѣеше при срѣдновѣковнитѣ условия на феодализма. Индустриалното развитие на Германия бѣше още толкова малко, щото буржуазията като класа не представляваше нищо или, както казва К. Марксъ, тя бѣше „представитель на филистерскитѣ посредственности на всич-

ки други класове“. Печална картина представляваше тогава Германия. Распокъсана отъ феодализма, който сковаваше развитието ѝ, притисната отъ произвола и тиранията, нѣмаше още нито една класа, която да туря на знамето си освобождението на Германския народъ. „Въ Германия, казва Марксъ, гдѣто практическия животъ е до толкова безидеенъ, до колкото и идейния е непрактиченъ, нито единъ общественъ класъ не обнаружва потребността за всеобщата емансипация и способността къмъ нея до катъ той не бжде заставенъ *непосредственно* отъ самото си положение, отъ *материалната* необходимостъ, отъ тѣжестта на своитѣ собствени окови“. Емансипацията на германския народъ К. Марксъ очаква отъ *пролетариятъ*. Но пролетариятъ въ Германия едвамъ тогава захващаше да се създава.

За това Карлъ Марксъ въ 1844 година си задава питанieto: може ли Германия съ едно *salto mortale* да прескочи отъ политическата си приниженностъ къмъ пълното си освобождение, къмъ *„радикалната революция“*? Въ противоположностъ на Чернишеви Марксъ разрѣшава това питанье за Германия отрицателно, че тя не може да направи такъвъ скокъ. Необходимо условие за извършването на *„мълмската радикална революция“* той смѣта създаването и въ Германия на работническата класа. А тая класа споредъ Маркса „захваща да се създава само чрѣзъ появяването въ нея на индустриалното движение“. Пролетариятъ, който представлява изкуственната сиромашия, която се създава отъ *„силното общественно разлаганье“*, и въ редоветъ на който „постоянно нахлувагъ елементи отъ естественната сиромашия“ и отъ различни други причини, — пролетариятъ само може да прогласи емансипацията на чловѣчеството. Но за да се яви той общественна класа, която носи знамето на чловѣческото освобождение, трѣбва да стане съзнателна и въоръжена съ духовното оржие на она я философия, която отъ своя страна намира въ пролетарията своето материялно оржие. А тая философия е научный социализмъ. „И щомъ като мълнната на мисълта удари по единъ най съотвѣтствующи начинъ въ тази наивна почва отъ народнитѣ маси, ще извърши и емансипацията на нѣмцитѣ въ чловѣци“. Току-рѣчи 50 години подиръ написването на тия редове отъ Маркса Германската Социална Демократия — пролетариятъ Германски — наистина иде да осъществи предсказа-

нието на Карла Маркса и може би вече не е далечъ часътъ, когато „настъпването *днесъ за възкресението на Германия* ще бѣде извѣстено чрезъ *звѣмливия гласъ на галския пестелъ*“, сир. чрезъ прогласяването на човѣческата емансипация отъ Франция.

Изобщо разликата въ разрѣшението на едни и сѣщи въпроси у Чернишевски и у Маркса е грамадна. Марксъ очаква емансипацията на човѣчеството отъ пролетариятъ, когато Чернишевски нарича пролетариятъ европейска язва, която Руссия може да не я испита, като прескочи презъ нея отъ нисшата стѣпень направо къмъ висшата. Дѣйствителността показва, кой е по-правъ.

Изданието на Марксовата статия подиръ статията на Чернишевски дойде тъкмо на време. Първата допълва втората и разрѣшава почти сѣщитѣ въпроси, но отъ съвсѣмъ нова гледна точка, която постоянно грѣбва да се препоръчва у насъ.

Д.

КОЛЛЕКТИВИЗМЪТЪ отъ ЖЮЛЬ ГЕДЪ.

Превелъ отъ Френски Н. Хр. Габровски. Кн. IV отъ „Българската Социалъ-демократическа Библиотека“.

Името на Жюль Гедъ*) е най тѣсно свързано съ историята на новото социалистическо движение въ Франция. Падаването на Парижската Коммуна въ 1871 г. доведе съ себе си такова физическо и нравствено изтощение на французския пролетариатъ, щото за дълго време той не можа да добие първоначалната си сила и да я употреби въ съзнателна политическа борба. Освѣтъ това, въ срѣдата на французското работно население до преди нѣколко години намираха приемъ различни противорѣчиви и враждебни едно на друго социалистически учения, повечето отъ революционно-анархистически и утопистическо-социалистически характеръ. Гедъ бѣше първия който „повдигна изъ кръвта на падналитѣ комунари“ знамето на едно

*) Роденъ въ 1845 г. въ Парижъ. Името „Жюль Гедъ“ е псевдонимъ.

ново движение на пролетариата и, въ името на принципа на классовата борба, свика обезимотенитѣ къмъ ново задружно дѣйствие противъ старото общество. Гедъ се сдружи съ Полъ Лафарга — зетъ и ученикъ на Карлъ Маркса — и това сближаване не малко е помогнало на Гедъ да уясни социалистическитѣ си възгледи и да пригърне напълно Марксовата теория.

Съ редко безкористие той е посвѣтилъ своя богатъ, всеотдаенъ и напълно оригиналенъ талантъ въ служба на работническото освобождение, макаръ че самъ съ семейството си живѣе крайно бѣдно. При своята журнална и публицистическа дѣятелностъ Гедъ е развилъ широка агитация и пропаганда въ събрания и конференции. Нийде той се не осѣща така на мѣстото си, както на ораторската трибуна. Тука напълно се проявява неговъ полемически, страстенъ и духовитъ елементъ на характера. Като агитаторъ и пропагандистъ той е кръстосалъ всички краища на Франция и по такъвъ начинъ е вмъкналъ классовото съзнание въ безбройни работнически дружества и съюзи. Нередко ний го виждаме на ораторската трибуна въ Швейцария и Белгия и горѣписаната книжка е съдържанието на една неговъ конференция държана въ Брюсселъ на 7-й Мартъ 1891 г.

За тая конференция Гедъ е билъ нарочно повиканъ въ Брюсселъ отъ „Дружеството за изучаване на социалнитѣ и политически въпроси“, подъ председателството на Сенатора Монтефиоре, подпомаганъ отъ бургомистра (кметътъ) на града Брюсселъ, бившия подъ-председател на Камарата на депутатитѣ и въ присѣдствението на многобройна публика. — Мѣстото не ни позволява да се спремъ върху съдържанието на самата конференция. Ще споменемъ само за впечатлението което тя е направила. Най враждебнитѣ на социализма вѣстници сж напечатали тая рѣчь — която е била прекъсвана много пхти отъ въодушевени ржкоплѣскания — и благодарително сж се отзовали за нея. Така, напр. говори в. *La Nation*: „Оратора малко по малко се распали и захвана да се изразява съ увлѣкающа плавностъ и убѣдителностъ. Ако той бѣше уморенъ да говори, публиката небѣше уморена да го слуша и дълго време още би останала подъ чарующата прелестъ на неговата рѣчь, ако определеното време да не бѣ отлавна изминало“. Либералната *La réforme*, слѣдъ като отдава честъ на „пламения и убѣдителния талантъ“ съ който Гедъ очерталъ главнитѣ линии на колективизмътъ, прибавя:

„Ний поздравяваме дружеството за социалнитѣ и политически-тѣ науки, гдѣто е повикало можния французски социалистѣ и гдѣто по такъвъ начинъ даде възможность на Брюсселското общество да чуе изложението на една теория, която тъй често е бивала превратно тълкувана отъ невѣжеството и злата воля.“

ОДГОВОР НА ЧЕТИРИ ДРУШТВЕННИ ПИТАНЬА.

Написао *В. Пелагичъ*. Београд, 1892 г.

Ний току-що получихме интересната книжка на доста известния и у насъ сръбски социалистически писателъ В. Пелагичъ. Нѣкои отъ неговитѣ брошурки сж преведени вече на български. Въ тая книжка г. Пелагичъ отговаря на четири обществени питання: *Що е социализмъ?—Какво искатъ социалиститѣ? Кои науки и какви нужди водятъ челоувѣството къмъ социализма?—Има ли въ Сърбия мѣсто (почва) за социализма?*

Ний не успѣхме добръ да прегледаме тая книжка, и интересно е да се узнае какъ социалиститѣ въ съсѣдната и родствена намъ Сърбия гледатъ на такива принципиални въпроси. Впрочемъ, гледището на г. Пелагича въ тая книжка, както и въ писмото му испратено миналата година до представителитѣ на международний Брюсселски конгрессъ, се отклонява отъ гледището на научний социализмъ. За сега две цитати, които сж поставени у г. Пелагича за мотто: „Челоувѣството ще напредва и ще се усвършенствува до когато въ физическия свѣтъ ще има топлина, въздухъ и свѣтлина; поради това навсѣкадъ по свѣта има и ще има мѣсто (почва) за началата на социалистическата наука“. „Гдѣто има политически неправди и неравенства, нещастия и злополучия, кражби и лъжи, развратъ и невѣжество, тамъ има и трѣбва да има мѣсто за най напредналата и най справедливата наука—социализмътъ“.

Гледището на сръбския социалистъ Пелагича съвпада съ неотдавна препоръчаната у насъ „дѣятелность за вѣстържествуванието на идеитѣ за справедливостта и хуманността“.

парламента, че тѣ сѣ нѣмали на умъ даже да докачатъ парламентскитѣ права или да сплашватъ другитѣ работници, обаче парламентътъ смѣтналъ за необходимо да имъ направи строго мѣмрение. Председателя на камарата въ мѣмрението си къмъ директоритѣ произнесалъ между другото и това: „Азъ бихъ желалъ да напомни на васъ и на всички, че привиллегиитѣ на тая камара не сѣ нѣщо недѣйствително, нѣкоя сѣнка или безъ сѣдържание. Камарата ги пази строго и е рѣшена строго да ги пази. Нарушението на привиллегиитѣ, което вий сте извършили, се състои въ това, че вий сѣ постѣпката си сте сплашили единъ свидѣтель поканенъ предъ тая камара. Вашето отнасяние къмъ него може да сплаши свидѣтели да даватъ показание предъ тая камара. Камарата е рѣшила и азъ смѣя да прибавя, снисходително рѣшила да ви направи мѣмрение. Азъ ви правя това мѣмрение и ви предупреждавамъ най сериозно, че всѣко едно повторение на това тѣжко престѣпление—защото това е тѣжко престѣпление—ще се преслѣдва и наказва най строго“.

Така говори едно народно представителство, което съзнава, че то е върховната власть въ Държавата.

НОВИ КНИГИ

Получихъ се въ редакцията ни слѣдующитѣ книги и списания :

Коллективизмътъ, рѣчь отъ *Жюль Гедъ* произнесена въ „Дружеството за изучаване социалнитѣ и политически въпроси“ въ Брюкселъ, на 7 Мартъ 1891 год. Прев. Н. Хр. Габровски. Търново, 1892 г. Ц. 30 ст.

Грижитѣ за отгледвание дѣтето до седмогодишната му възрастъ. Прѣв. отъ французски Н. Доспевски. Второ издание. Ц. 80 ст. Бургасъ, 1892.

Мисълъ, списание за наука, литература и критика, кн. III и IV, V, VI, и VII. Редакторъ Д-ръ К. Кръстевъ. София, 1892 г.

Дума, литературно-научно-общественно списание, кн. V — Януарий 1892 г. Издатель Н. Ф. Чипевъ. Пловдивъ.

Искра, илюстрирано литературно списание, кн. XII. 1891 г. Редакторъ-издатель В. Юрдановъ. Шуменъ.

Свѣтлина, журналъ за наука искусство и индустрия, кн. III, IV и V. Редакторъ Ю. Михайловъ. София, 1892 г.

Промисленность, економическо и научно списание, кн. X и XI, год II. Редактора Дружеството „Промисленность“. Свищовъ, 1891 г.

Изворъ, илюстрирано списание за ученици и ученички, кн. III, IV. 1892 г. Руссе.

Цѣлина, селско мѣсечно списание за стопанство, поминѣкъ, наука и книжнина, кн. II, III, IV. Нарежда и издава дружеството „Селски приятель“ Пловдивъ. 1892 г.

Сѣдебна библиотека, ежемѣсечно списание за законодателство, правосѣдие и администрация кн. IV, V. Редакторъ-издатель Н. Н. Минтовъ. Ямболъ, 1892 г.

Звѣздича, мѣсечно илюстрирано списание за дѣца, кн. III, IV, V. Редакторъ Н. Бѣловѣждовъ. София, 1892 г.

Нова Свѣтлина, или тълкувание на тайнитѣ явления въ природата, кн. Редакторъ-издатель Д-ръ Мирковичъ. Сливенъ, 1892 г.

Ветеринарна сбирка, мѣсечно списание по ветеринарната медицина и скотоводството, кн. I, II, III. Редакторъ-издатель Ив. Тюлевъ. София; 1892 г.

Педагогичнѣ, научно-популярно списание за учители и възпитатели, кн. I, II, III, IV. Редакторъ-издатель М. Иончевъ. София, 1892 г.

Лжча, научно-литературно и общественно списание. Излиза на 1-вий и 15-ий всѣки мѣсець. Редакторъ Б. Величковъ. Татар-Пазарджикъ. 1892 г.

Българский периодически печатъ отъ възражданието му до днесъ, кн. II, III. Нарежда Ю. Ивановъ. София, 1892 г.

Селска Библиотека, притурка на селското списание „Цѣлина“. Книжка първа. Пловдивъ, 1892 г.

Редакторъ Янко Сакъзовъ.

Руссе, скоро-печатницата на Спиро Гулабѣвъ.